

บทที่ 2

แนวคิดเชิงทฤษฎีและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเชิงทฤษฎี

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้ศึกษาใช้เอกสารที่เกี่ยวข้องซึ่งประกอบด้วยแนวคิดและทฤษฎีต่าง ๆ รวมทั้งผลงานการศึกษาที่เกี่ยวข้องเพื่อเป็นแนวทางในการวิจัย โดยแบ่งออกเป็นสาระต่าง ๆ ดังนี้

1. กรอบแนวคิด "ระบบการแพทย์"
2. กรอบแนวคิดเกี่ยวกับ "สาเหตุของการเกิดโรค"
3. แนวคิดเรื่อง "ไสยศาสตร์กับความเจ็บป่วย"
4. แนวคิดเรื่อง "โหราศาสตร์ เคาระห์กรรมกับความเจ็บป่วย"
5. แนวคิดเรื่อง "ธาตุ"
6. กรอบแนวคิดระบบการแพทย์พื้นบ้าน
7. ประเภทของหมอพื้นบ้าน
8. แนวคิดและทฤษฎีวิวัฒนาการ

กรอบแนวคิดทฤษฎี

1. กรอบแนวคิด "ระบบการแพทย์"

โดยทั่วไประบบการแพทย์จะประกอบด้วยองค์ประกอบ 2 อย่าง (Foster:1978:36)

1.1 ทฤษฎีที่อธิบายสาเหตุของการเกิดโรคต่าง ๆ (Disease theory system) หมายถึง แนวคิดและทฤษฎีทางการแพทย์ ที่อธิบายถึงสาเหตุของการเกิดโรค อาการของโรค การพยากรณ์โรคตลอดจนวิธีการดูแลโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ปัญหาชนมักจะมีระบบการอธิบายสาเหตุของโรคต่าง ๆ อย่างซับซ้อน ในขณะที่ประชาชนโดยทั่ว ๆ ไป อาจอธิบายความเป็นไปของโรคภัยไข้เจ็บอย่างง่าย ๆ ระบบทฤษฎีโรคนี้เป็นความรู้ ความเข้าใจ ที่ใช้สำหรับการแก้ปัญหาต่าง ๆ เป็นแนวคิดสำคัญที่กำหนดกรอบแนวคิดระบบการแพทย์และพฤติกรรมต่าง ๆ ที่มนุษย์จะตอบสนองต่อความเจ็บป่วย ตลอดจนเป็นการกำหนดรูปแบบและระบบการดูแลรักษาสุขภาพ

1.2 ระบบการดูแลสุขภาพอนามัย (Health care system) หมายถึงระบบที่สังคมจัดขึ้นเพื่อให้การดูแลรักษาหรือแก้ไขปัญหาสุขภาพ อาจมีรูปแบบที่แตกต่างกันไป โดยจะประกอบด้วยผู้ที่ดูแลรักษา ผู้รับการรักษา สถานที่ที่ใช้ในการดูแลสุขภาพสุขภาพ รูปแบบการดูแลสุขภาพตลอดจนยา อุปกรณ์หรือเครื่องมือต่าง ๆ รวมไปถึงระบบความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้กับผู้รับในระบบนี้จะมีแนวคิดที่ว่าใครเป็นผู้สามารถให้บริการได้ ระบบความสัมพันธ์ระหว่างหมอกับผู้ป่วยเป็นอย่างไร เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถูกกำหนดมาจากทฤษฎีโรคต่าง ๆ นั่นเอง

2. กรอบแนวคิดเกี่ยวกับ "สาเหตุของการเกิดโรค"

ในเรื่องเกี่ยวกับสาเหตุของการเป็นโรคนั้นมีนักสังคมศาสตร์ให้ความเห็นต่าง ๆ กันไปดังนี้

Foster (1978:54) ได้สรุปความคิดเกี่ยวกับการอธิบายสาเหตุ การเจ็บป่วยในสังคมแบบดั้งเดิมที่ไม่ใช่สังคมตะวันตก และการที่ผู้ป่วยไปรักษาแผนโบราณนั้น ผู้ป่วยจะมีความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเจ็บป่วย 2 ประการดังนี้

2.1 Personality medical system คือระบบความเชื่อที่อธิบายว่าสาเหตุของการเจ็บป่วยนั้นเกิดจากสิ่งนอกเหนือธรรมชาติที่ไม่สามารถมองเห็นได้ และอธิบายไม่ได้ตามหลักวิทยาศาสตร์ เป็นต้นว่าเกิดจากเคราะห์กรรมผีสิงเทวดา หรือ วิญญาณชั่วร้ายต่าง ๆ วิธีการอธิบายสาเหตุการเจ็บป่วยที่ถูกกระทำจากศัตรูที่อาจใช้เวทมนต์ ทำให้ตนเองเจ็บป่วยนั้น วิธีการแก้ไขใช้วิธีการเหล่านี้ จะใช้ไสยศาสตร์และหมอที่ชำนาญทางเวทมนต์มาแก้ไขหรือถอดถอนสิ่งชั่วร้ายออกไป

2.2 Naturality medical system คือ ระบบความเชื่อที่อธิบายสาเหตุของความเจ็บป่วยว่าเกิดจากความไม่สมดุลของแร่ธาตุต่าง ๆ ในร่างกาย ตามทฤษฎีโบราณ เช่น ทฤษฎีร้อนและเย็น (Hot and cold theory) ที่มีการจำแนกระหว่างความดีความชั่ว การมีสุขภาพดีกับการเจ็บป่วย ซึ่งทฤษฎีนี้มีแบบอย่างของความสัมพันธ์ของคนในสังคมกล่าวคือ "ร้อน" เป็นสัญลักษณ์ของความอบอุ่น ความดี สุขภาพดี มิตรภาพดี ส่วน "เย็น" เป็นสัญลักษณ์ของความอ้างว้าง ความชั่ว การที่สุขภาพไม่ติดังแนวคิด ความเชื่อตามทฤษฎีร้อน เย็นนั้นจึงมีผลต่อความเชื่อเกี่ยวกับสภาพร่างกายของมนุษย์การแก้ไขการเจ็บป่วยโดยการยึดความสมดุลโดยใช้สิ่งตรงกันข้าม เช่น "ร้อน" จะต้องแก้ไขด้วยเย็น เช่น ไข้ที่มีลักษณะร้อนจะต้องแก้ด้วยยาที่ลักษณะเย็น เป็นต้น

Helman (1984:74-81) กล่าวถึงความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเจ็บป่วยว่าเกิดจากโชคร้ายหรือโชคไม่ดี นอกจากนี้ยังตั้งอยู่บนพื้นฐานความเชื่อเกี่ยวกับโครงสร้าง และระบบการทำงานของร่างกายตลอดจนการที่ระบบต่าง ๆ เหล่านี้ เกิดบกพร่องไม่ทำงานด้วย ถึงแม้ว่าแนวความคิดเช่นนี้จะไม่เป็นวิทยาศาสตร์นัก แต่ก็มีรูปแบบความคิดเกี่ยวกับสาเหตุความเจ็บป่วยออกเป็น 4 ลักษณะคือ

1. เกิดจากผู้ป่วยเอง โดยมองว่าสาเหตุการเกิดการเจ็บป่วยนั้น มาจากการที่ผู้ป่วยมีระบบการทำงานของร่างกายที่บกพร่อง และบางครั้งจะเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเรื่องการกินอาหารและพฤติกรรมของผู้ป่วยด้วย

2. เกิดจากสิ่งธรรมชาติภายนอก (Natural world) เป็นการมองเห็นสภาพแวดล้อมอยู่รอบ ๆ ตัวผู้ป่วย ที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วย เช่น ดิน ฟ้า อากาศ เป็นต้น
3. เกิดจากสังคมภายนอก (Social world) เป็นการมองว่าสาเหตุการเจ็บป่วยมาจากคนอื่น เช่น การใช้เวทมนต์ คาถา เสน่ห์ การสาปแช่ง
4. เกิดจากสิ่งเหนือธรรมชาติ (Supernatural world) เป็นการมองว่าเป็นการเกิดการสิ่งเหนือธรรมชาติต่าง ๆ เช่น พระเจ้า ภูติผี วิญญาณ เป็นต้น

เกี่ยวกับความเชื่อเรื่องสาเหตุของการเจ็บป่วยและการรักษาพยาบาลของประชาชน คาลิเปไน (Kalipeni, 1979) ได้พูดถึงประชาชนในแอฟริกาว่าพวกนี้มีมาตรฐานและพฤติกรรมซึ่งเป็นไปตามความเชื่อ ซึ่งถ้าไม่เป็นไปตามมาตรฐานก็จะถือว่าผิดปกติ เขาได้อธิบายสาเหตุของการเจ็บป่วยและความเชื่อของชาวแอฟริกาว่ามีสาเหตุดังต่อไปนี้

1. สาเหตุทางธรรมชาติที่กระทำโดยพระเจ้า
2. เกิดจากการกระทำของวิญญาณอื่น ๆ เช่น วิญญาณของบรรพบุรุษ
3. เกิดจากการกระทำของบุคคลซึ่งเป็นหมอผีหรือหมอมนต์ จากเวทมนต์จากการกระทำผิดข้อห้าม ไขป้องกันตัวหรือผิดประเวณี ต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์
4. การกระทำของคาถาหรือเวทมนต์ เช่น พ่อมดถูกคาถาของตัวเอง หรือคนอื่น คนที่ไม่เป็นพ่อมดถูกเวทมนต์ของพ่อมด

ซึ่งในการเจ็บป่วยนี้ หมอกลางบ้านจะเป็นผู้วินิจฉัยโรคและการรักษา ซึ่งในการรักษานี้ขึ้นอยู่กับชนิดของเวทมนต์ที่ได้รับ หรือจากสาเหตุของการเกิดโรค

จากการศึกษาของ Lola Romanucci Schwarty (1969) พบว่าชาวเกาะ (Admiralty) ได้แบ่งประเภทของความเจ็บป่วยตามสาเหตุออกเป็น 4 ประเภท คือ

1. ความเจ็บด้านจิตใจ เกิดจากสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์กระทำ
2. ความป่วยซึ่งเกิดจากการสาปแช่งของบุคคลภายในกลุ่ม
3. ความเจ็บป่วยซึ่งเกิดจากเวทมนต์คาถา ของบุคคลซึ่งอยู่ภายนอกกลุ่ม
4. ความเจ็บป่วยด้านร่างกายซึ่งเกิดจากสิ่งไม่มีตัวตน หรือไม่เกี่ยวกับบุคคล

William Hallan River (อ้างถึงในสมจินตนาการ รัตนสาร ,2533) นักมานุษยวิทยาการแพทย์ที่มีชื่อเสียง ได้กล่าวถึงความเชื่อและความประพฤติปฏิบัติของชนชาวพื้นเมืองเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรคและการรักษาพยาบาลเป็น 3 แนวทาง คือ

1. แนวเวทมนต์ (Magical) สาเหตุของโรคเกิดจากการกระทำด้วยเวทมนต์และคาถา จะต้องแก้ไขด้วยเวทมนต์
2. แนวศาสนา (Region) สาเหตุของโรคเกิดจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์นอกเหนือธรรมชาติและต้องแก้ไขด้วยการสวดมนต์ อ้อนวอนหรือบวงสรวง หรือทำตามความประสงค์อื่น ๆ ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์
3. แนวธรรมชาติ (Naturalistic) สาเหตุและการรักษาโรคเป็นไปตามแนวทางธรรมชาติ เช่น ความร้อน ความหนาว ขึ้นอยู่กับสภาพของโรคภัยไข้เจ็บนั้น ๆ

ชาติ โพธิสิตา กล่าวไว้ในเรื่องของไสยศาสตร์กับการรักษาพยาบาล (อ้างในเบญจายอดดำเนิน และคณะ ,2529) ว่าสาเหตุของความเจ็บป่วย และรักษาพยาบาลที่ล่าหลังมีสาเหตุสำคัญ 3 ประการคือ

1. สาเหตุทางธรรมชาติ (Natural) ความเจ็บป่วยเช่นนี้มักเป็นความเจ็บป่วยแบบธรรมดาทั่ว ๆ ไป ไม่มีความซับซ้อนมากนัก เช่น ปวดท้อง ก็เชื่อว่ารับประทานของแสลง หรือ ความเจ็บป่วยที่เห็นชัด ๆ อยู่แล้ว เช่น แผลงหรือสัตว์ที่มีพิษต่อย การรักษาโรคประเภทนี้โดยมากมักใช้สมุนไพร หรือ วิธีการอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับไสยศาสตร์
2. สาเหตุอันผิดธรรมชาติ เช่น อยู่ดีเกิดมีอาการปวดท้องขึ้นมา คล้ำดูรู้สึกเหมือนมีอะไรบางอย่างไปติดอยู่ในนั้น เมื่อหาสาเหตุไม่พบ คนอาจเชื่อว่าตน "ถูกของ" ของศัตรูหรือคู่อริ คือเชื่อว่าฝ่ายศัตรูอาจใช้เวทมนต์เสกของบางอย่าง เช่น หนึ่งควายแห้งเข้าท้อง จึงทำให้เจ็บ การรักษาพยาบาลจะใช้ไสยศาสตร์

3. สาเหตุจากสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ (Supernatural) บางครั้งผู้ป่วยเชื่อว่าความเจ็บป่วยไม่ว่าจะเป็นชนิดธรรมดาหรือสลับซับซ้อนผิดธรรมชาติก็ตาม เกิดเพราะสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติกระทำ สิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ เช่น ภูติผี วิญญาณที่ชั่วร้าย วิญญาณของบรรพบุรุษ ซึ่งเหตุที่เกิดการเจ็บป่วยขึ้นเนื่องจากคนทำผิดระเมิดข้อห้ามอะไรบางอย่างเกี่ยวกับสิ่งเหล่านั้นการรักษาก็ต้องทำพิธีขอขมา หรือ ให้อภัยสิ่งเหล่านั้น โดย หมอผี หรือผู้เชี่ยวชาญด้านนี้

จรัส พยัคฆราชศักดิ์ (2534)กล่าวถึงความเชื่อของชาวอีสาน เกี่ยวกับสาเหตุของความเจ็บป่วย ไว้ดังนี้ :

เจ็บเป็นญอนผีเข้า	เจ็บป่วยเพราะผีเข้า
เจ็บเป็นญอนผิตบ้ำผิตบน	เจ็บป่วยเพราะผิตคำสาบานศาลกล่าว
เจ็บเป็นญอนกินเหล้าเมายา	เจ็บป่วยเพราะกินเหล้าเมายา(ยาเสพติด)
เจ็บเป็นญอนคนแก่เฒ่า	เจ็บป่วยเพราะความชรา
เจ็บเป็นญอนโลกเล้าตามใจ	เจ็บป่วยเพราะเศร้าโศกเสียใจ
เจ็บเป็นญอนผิตไผผิตทำ	เจ็บป่วยเพราะกินอาหารแสลงขณะอยู่ไฟ
เจ็บเป็นญอนชะล่ากินบ่ได้	เจ็บป่วยเพราะกินอาหารไม่เลือก
เจ็บเป็นญอนตกก่ไม่ควยชน	เจ็บป่วยเพราะตกต้นไม้ควยชน
เจ็บเป็นญอนเปนหนองในอก	เจ็บป่วยเพราะเป็นฝีในท้องหรือวัณโรค
เจ็บเป็นญอนถึกคนใส่คนลอง	เจ็บป่วยเพราะถูกผู้อื่นทำร้ายร่างกาย
เจ็บเป็นญอนถึกชากถือดี	เจ็บป่วยเพราะถูกผู้อื่นทำร้ายร่างกาย
เจ็บเป็นญอนมีพระยาจแซก	เจ็บป่วยเพราะมีพยาธิเข้าไปในร่างกาย
เจ็บเป็นญอนผิตแปกฮ้อนหนาว	เจ็บป่วยเพราะอากาศเปลี่ยนแปลง
เจ็บเป็นญอนคือฮอดชู้สาวต่างบ้าน	เจ็บป่วยเพราะคิดถึงคนรักที่อยู่ต่างแดน
เจ็บเป็นญอนขี้ค้ำนเฮ็ดเวียกงาน	เจ็บป่วยเพราะเกียจคร้าน

ซึ่งแต่ละสาเหตุ มีการรักษาพยาบาลที่แตกต่างกันออกไปตามอาการของผู้ป่วยนั้น ๆ วิธีการรักษาโรคตลอดจนกรรมวิธีต่าง ๆ ที่จะรักษาโรคนั้นขึ้นอยู่กับความเชื่อ เช่น การรักษาด้วยไสยศาสตร์ การรักษาด้วยแพทย์แผนโบราณ เป็นต้น

เพ็ญจันทร์ ประดับมุข (2534) ได้ทำการศึกษาหมู่บ้านสุขเกษม อ. กุดชุม
จ. ยโสธร ได้แยกประเภทของความเจ็บป่วยของชาวบ้านเกี่ยวกับสาเหตุของความเจ็บป่วยไว้
ดังนี้

1. ความเจ็บป่วยที่เกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติ ในที่นี้หมายถึง ผี วิญญาณ
ของผู้ล่วงลับไปแล้ว รวมทั้งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คอยปกป้องรักษาธรรมชาติ โดย
เชื่อว่า หากทำผิดกฎหมายที่กำหนดไว้จะทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นดล
บันดาลให้เกิดโรคได้ หรืออาจมีผีร้ายเช่น ผีปอบเข้ามาทำร้ายทำให้เกิด
ความเจ็บป่วยได้
2. ความเจ็บป่วยที่เกิดจากการดำรงชีวิต ความเจ็บป่วยชนิดนี้ ภาวะธรรมชาติ
ก่อให้เกิดความเจ็บป่วย เป็นอาการเจ็บป่วยเล็ก ๆ น้อย ๆ อาจจากการ
ปฏิบัติตัว เช่น เดินไกล ๆ ทำให้เกิดการปวดเมื่อย ตากแดดทำให้ปวด
หัว เป็นต้น
3. ความเจ็บป่วยที่เกิดจากความไม่สมดุลของระบบต่าง ๆ ในร่างกาย เชื่อว่า
ร่างกายประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ สุข
ภาพของคนจะดีขึ้นได้ก็เนื่องจากความสมดุลของธาตุต่าง ๆ ถ้าหากเสีย
ความสมดุลก็จะทำให้เกิดโรคต่าง ๆ นอกจากนี้ร่างกายยังมีขวัญเป็นศูนย์
รวมของร่างกายคอยควบคุมการทำงานของธาตุ ถ้าขวัญกระเจิงหรือขวัญ
หายก็จะทำให้เกิดความเจ็บป่วย
4. ความเจ็บป่วยที่เกิดจากโรค เคนราห์ หรือ กรรม เชื่อว่าคนที่เจ็บป่วยนั้น
เกิดจากการมีเคนราห์กรรม หมดบุญ การรักษาจะมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับ
กรรมของแต่ละบุคคล

สุรัตน์ วรางรัตน์ (2532) กล่าวว่าขบวนการเรียนรู้ของชาวอีสานเหนือเกี่ยว
กับ สาเหตุการเจ็บป่วยและการรักษาไว้ว่า มีความแตกต่างกันดังนี้ :

1. โรคทางกาย เกิดจากสาเหตุทั้งธรรมชาติ เช่น ปวดท้อง ปวดศรีษะ มัก
รักษาด้วยสมุนไพร หรือ ไปหาหมอ ส่วนโรคที่เกิดจากอำนาจเหนือธรรม

ชาติ มักมีอาการสลับซับซ้อนหาสาเหตุไม่พบมักจะรักษาด้วยวิธีการทางไสยศาสตร์

2. โรคทางจิต มักจะเข้าใจว่าเกิดจากการกระทำของภูติผีปีศาจที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ

กุสุมา ชูศิลป์ และคณะ (2532) กล่าวว่าสาเหตุการเกิดโรคตามความเชื่อของชาวบ้านมีทั้งสาเหตุจากธรรมชาติ ซึ่งชาวบ้านไปรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลสถานี อนามัยแล้วแต่ความสะดวก และอาการเจ็บป่วยที่มีสาเหตุมาจากสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ ก็แสวงหาการรักษากับหมอพื้นบ้านที่เป็นหมอไสยศาสตร์ เช่น หมอผี หมอธรรม

อานันท์ กาญจนพันธ์ และ ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2533) ได้กล่าวถึงสาเหตุหลักของความเจ็บป่วยตามระบบการแพทย์พื้นบ้านล้านนาไว้ 8 ประการดังนี้

1. ความเจ็บป่วยเกิดจากการถูกผีทำ ชาวล้านนาเชื่อว่าผีมีอิทธิฤทธิ์ โดยเฉพาะผีร้ายทำให้เกิดความเจ็บป่วย หรือตายได้
2. ความเจ็บป่วยที่เกิดจากคนทำ เกิดการใช้เวทมนต์คาถาหรือคุณไสย ในการทำร้ายผู้อื่นให้เจ็บป่วยถึงตาย หรือใช้ในการรักษา ซึ่งมีอยู่ในทุกสังคมที่มีนักมานุษยวิทยาศึกษา
3. ความเจ็บป่วยที่เกิดจากการทำผิดขนบธรรมเนียมประเพณี การทำผิดคือ การกระทำที่ไม่ถูกต้องตามกฎหมายหรือระเบียบสังคมที่วางไว้ และเชื่อถือปฏิบัติกันอยู่ การทำผิดนี้ในทางล้านนาถือว่าการผิดผี ผิดป่า ผิดเมือง ผิดครอง ผิดครู ผิดกฎ ผิดอาชญา การกระทำผิดในสิ่งต่าง ๆ ที่กล่าวมาอาจนำไปสู่ความเจ็บไข้ได้
4. เป็นไปตามโชคเคราะห์ หรือชะตาเกิดตกในช่วงเคราะห์ร้าย ความเจ็บไข้หรือวิบัติภัยบางรูปแบบ หรือบางโอกาสถือว่าผู้ป่วยมีเคราะห์หรือชะตาเกิดตกในช่วงที่มีพิษภัยอย่างไม่มีทางเลี่ยง ในกรณีถือว่าชีวิตของคนสัมพันธ์

กับการโคจรของดวงดาวในจักรวาลซึ่งมีอำนาจในการกำหนดชะตาชีวิตของคนในแต่ละช่วงด้วย

5. เป็นไปตามกฎแห่งกรรม สาเหตุของการเจ็บไข้ได้ป่วย รวมไปถึงความตาย และวิบัติภัยนานาประการ นั้นอาจเกิดมาจากการกระทำดี กระทำชั่ว (บุญ - บาป) ที่คนนั้น ๆ ได้ กระทำมาในชีวิตปางก่อน และในชีวิตปัจจุบันด้วย อันเป็นความเชื่อเนื่องมาจากพุทธศาสนาซึ่งปรากฏในทุกภูมิภาคของประเทศไทย
6. การแปรปรวนของธาตุ ในระบบการแพทย์พื้นบ้านที่มีรากเหง้ามาแพทย์ของอินเดีย ระบบการวิเคราะห์และกรรมวิธีในการบำบัดรักษาได้แยกแยะร่างกายมนุษย์ออกเป็นธาตุต่าง ๆ 4 ธาตุ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ ความบกพร่องของธาตุหนึ่งจะทำให้ร่างกายเสียดุลยภาพ เกิดการเจ็บป่วย
7. พ่อเกิดแม่เกิดมาทำร้าย ความเชื่อในสาเหตุโรคภัยแบบนี้ มักปรากฏที่เกี่ยวข้องกับเด็กทารก ความเชื่อดังกล่าวสืบเนื่องมาจากเรื่องของ "แกน" ผู้ซึ่งเป็นเทวดาหรือให้กำเนิดมนุษย์ แกนบรรจงสร้างด้วยความรัก ส่วนผู้ที่เกิดมาพิกลพิการ หรือเด็กทารกที่มีปานที่ก้น ถือว่าเป็นรอยแกนโกรธและดีที่ก้นด้วยฝ่ามือจนเป็นรอย ทารกที่เกิดมาไม่สวยงามถือว่าเลี้ยงง่ายอยู่รอดง่าย ผิดกับทารกที่เกิดมาไม่พิการหรือไม่มีรอยมักจะเลี้ยงไม่รอด มักตายตั้งแต่เป็นทารกทั้งนี้เชื่อว่าเป็นลูกที่แกนรักมากก็จะเอากลับคืนไป
8. ขวัญหายหรือขวัญออกจากร่างคนในล้านนามีความเชื่อในเรื่องของขวัญ เช่นเดียวกับคน "ไต" หรือ "ไทย" ในที่ต่าง ๆ เช่น ในภาคอีสาน ประเทศลาว รัฐฉาน สิบสองปันนา และ ไต ต่าง ๆ ที่ปัจจุบันอาศัยอยู่ในรัฐอัสสัมของอินเดีย ซึ่งมีความเชื่อในเรื่องขวัญหนีหายออกไปจากร่างกายและทำให้ผู้ที่เป็นเจ้าของขวัญนั้นเจ็บป่วยได้ ดังนั้นพิธีกรรมในการรักษาพยาบาลที่พบกันอยู่มากในปัจจุบันวิธีหนึ่ง คือ การเรียกขวัญ อัญขวัญ ซึ่งบางครั้งก็เรียกว่าพิธีบายศรีสู่ขวัญ พิธีเรียกขวัญ (เฮียก เรียก) เพื่อให้ขวัญเขากลับมาสู่ร่าง

ในภาคอีสานของคนไทยก็ปรากฏความเชื่อที่เกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค
ในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน

สมจินตนา รัตนสาร (1989) ได้กล่าวถึง สาเหตุการเกิดโรคตามตำราอายุร
เวท ว่ามีสาเหตุมาจาก

1. ความสัมพันธ์ของธาตุทั้ง 4 ทำให้เกิดโรค เกิดความไม่สมดุลของธาตุทั้ง 4
ในร่างกาย
2. เชื้อโรคที่ทำให้เกิดโรค เช่น พยาธิ
3. เชื้อโรคที่เกิดจากสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเกิดจากความไม่คุ้นเคยกับ
สถานที่ ผิดน้ำ ผิดอากาศ
4. เกิดจากโรคติดต่อ หรือ โรคระบาด เช่น ฝีดาษ อหิวาต์
5. โรคที่เกิดในร่างกายซึ่งเกิดจากอวัยวะในร่างกายไม่ทำงาน หรือ เกิดจาก
เชื้อโรคที่ไม่ทราบที่มาชัดเจน เช่น มะเร็ง
6. การแพ้ เช่น โรคหืด แพ้อาหาร ลมพิษ
7. โรคกายที่ทำให้บ้ำคั่ง เช่น ไช้มาลาเรีย มีอาการปวดหัวมากจนบ้ำคั่ง
8. โรคที่เกิดจากความทุกข์ใจ เช่น ความกดดันทางใจ ความท้อแท้สิ้นหวัง

สำหรับการรักษาสุขภาพ ความเจ็บของแต่ละชุมชนนั้นขึ้นอยู่กับว่า สังคมใด
จะมีความเชื่อการอธิบายสาเหตุของการเกิดโรคอย่างไร ซึ่งระบบความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของ
การเกิดโรค และ ความเจ็บป่วยนั้นค่อนข้างเป็นระบบ และมีเหตุผลที่สัมพันธ์กับระบบสังคม
วัฒนธรรมของมนุษย์ กับสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ

3. แนวคิดเรื่องไสยศาสตร์กับความเจ็บป่วย

ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ เกิดขึ้นเพื่ออธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่
มนุษย์ไม่สามารถจะทำความเข้าใจได้เป็นเรื่องลึกลับปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ที่สลบซับซ้อนเหนือธรรม
ชาติซึ่งมนุษย์ไม่สามารถที่จะเข้าไปควบคุมได้ ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ที่มีปรากฏในสังคม
มนุษย์มาเป็นเวลาช้านานเป็นความเชื่อที่เก่าแก่ก่อนที่ศาสนาต่าง ๆ จะเกิดขึ้นมาในสังคม

ไสยศาสตร์ คือ วิชาและวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวกับการใช้อำนาจลึกลับในธรรมชาติ เพื่อประโยชน์และโทษของผู้ที่เกี่ยวข้อง โดยวิธีการ เครื่องมือ และเป้าหมายเฉพาะหน้าที่ชัดเจนได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาแต่โบราณ (เสรี พงศ์พิศ 2537:97) ตามความหมายของ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 ให้ความหมายว่า ตำราทางไสยศาสตร์ วิชาทางไสยศาสตร์ โดยไสยนั้นมีความหมายว่าลัทธิอันเนื่องด้วยเวทมนต์คาถา ซึ่งได้มาจากพราหมณ์ "ไสยศาสตร์เป็นวิชาที่ลึกลับเกี่ยวกับลัทธิ ปาฏิหาริย์ เวทมนต์คาถาและอำนาจจิต มีอยู่ในคัมภีร์ อรรถรรพเวทแห่งอินเดียนั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับบาถรรพ์ เวทมนต์คาถาของคลังต่าง ๆ" (มณี พยอมยงค์ 2520:108) นอกจากนี้ไสยศาสตร์ยังหมายถึงความเชื่อด้วยความรู้สึกเกรงขามในสิ่งที่เข้าใจว่าอยู่เหนือธรรมชาติหรือสิ่งที่ลึกลับอันไม่สามารถจะทราบได้ด้วยเหตุผลตามหลักของวิทยาศาสตร์ และสิ่งนั้นอาจให้ตีหรือให้ร้ายแก่ผู้ที่เชื่อได้ (เสถียรโกเศศ 2524:176)

จากการให้ความหมายของนักวิชาการทั้งหลาย อันเกี่ยวกับไสยศาสตร์พบว่า ไสยศาสตร์มีความหมายที่เกี่ยวกับความเชื่อของมนุษย์ในเรื่องของอำนาจลึกลับ เวทมนต์คาถา อภรรพ์ต่าง ๆ ที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ สามารถมีอิทธิพลต่อมนุษย์ทั้งในสิ่งที่ดีและสิ่งที่ย่ำ เป็นเรื่องความเชื่อที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาแต่โบราณซึ่งไม่สามารถที่จะพิสูจน์ได้ด้วย กระบวนการทางวิทยาศาสตร์

มนุษย์ในสมัยโบราณได้พยายามที่จะค้นหาคำตอบที่เกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่ไม่สามารถหาคำตอบได้จากความรู้เดิมของตนเองที่มีอยู่เกี่ยวกับธรรมชาติได้ และจากการที่มนุษย์พยายามที่จะมีชีวิตรอดโดยการต่อสู้กับภัยธรรมชาติต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น ไฟป่า ฝนตก แผ่นดินไหว ภูเขาไฟระเบิด หรือเกิดมีคนเจ็บป่วยล้มตายเป็นจำนวนมาก ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ทำให้มนุษย์เกิดความกลัวว่าอนาคตอาจจะมาสู่ตนได้ เมื่อไม่สามารถที่จะอธิบายได้ว่าสิ่งเหล่านี้เกิดได้อย่างไรจึงได้สร้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติขึ้นมาเป็นผู้ที่มีอำนาจควบคุมพฤติกรรมทางธรรมชาติได้ ไม่ว่าจะเป็น เทพเจ้า วิญญาณ และผีต่าง ๆ นอกนี้ยังจะเป็นคำอธิบายได้ว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือผีต่าง ๆ เหล่านี้จะเป็นผู้กำหนดว่ามนุษย์คนใดจะเป็นผู้ได้รับ ภัยพิบัติอย่างไร

สิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นอาจแบ่งได้หลายประเภทตามความเชื่อของชาวบ้านแต่ละท้องถิ่น สำหรับความเชื่อของคนไทยนั้น เชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างในธรรมชาติของมนุษย์ย่อมเกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือผีทั้งสิ้น ผีจะเป็นผู้ควบคุมทุกสิ่งทุกอย่างให้เป็นไปตามลักษณะความเป็นไปของธรรมชาติเป็นผู้กำหนดให้ทุกสิ่งทุกอย่างปฏิบัติสอดคล้องกับธรรมชาติ ถ้าหาก

การกระทำใดที่ขัดแย้งกับธรรมชาตีก็นจะถูกลงโทษจากผีเหล่านั้น นอกจากนั้นยังเชื่อว่าระเบียบแบบแผนของการอยู่ร่วมกันในสังคมของมนุษย์นั้นจะถูกควบคุมโดย"ผี"ผีจะเป็นผู้จัดระเบียบทางสังคมให้สัมพันธ์กันอย่างมีระเบียบแบบแผนและสมดุลตลอดเวลาหากผู้ใดฝ่าฝืนระเบียบแบบแผนของสังคมก็就会被ผีลงโทษ การทำผิดกฎทั้งในทางธรรมชาติและสังคมจึงต้องขอขมาจากผีเพื่อให้ผียกโทษให้จึงจะทำให้ชีวิตอยู่อย่างปกติสุขได้

แนวความคิดเรื่องผีตามความเชื่อของคนไทยนั้น สามารถจำแนกผีเป็นสองประเภทใหญ่ ๆ คือ ผีดีและผีร้าย (เสรี พงศ์พิศ 2537:67) ซึ่งผีดียังแบ่งได้ 2 ประเภทคือ

ก. ผีฟ้าและเทพารักษ์ ผีฟ้า คือ ผีที่อยู่บนฟ้าหรือผีแดนตามความเชื่อของสังคมอีสานเชื่อว่าผีแดนหมายถึงผีที่ให้กำเนิดโลกเป็นผีที่ยิ่งใหญ่ ตามตำนานภาคอีสานเรียกผู้ให้กำเนิดว่า แถน ในประเพณีขอฝนมีอ้อนวอนบนบานแถนให้ฝนตกข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ในการรักษาคนป่วย มีลำผีฟ้า ขอให้ผีบนฟ้ามารักษาคนป่วย นอกจากผีบนฟ้าแล้วยังมีผีบนดิน น้ำ ป่าเขา ถ้า ต้นไม้ บ้าน เมืองถือว่าผีเหล่านั้นเป็น "เจ้า" เช่น เจ้าป่า เจ้าทุ่ง เจ้าเขา อีกนัยหนึ่งเป็นเทพารักษ์หรือผู้พิทักษ์รักษา ผีเหล่านี้จัดว่าเป็นผีธรรมชาติ นอกจากนั้นยังแยกย่อยไปเป็นเฉพาะแห่งหรือเฉพาะที่ประเภทของธรรมชาติ เช่นต้นไม้ ซึ่งเชื่อว่ามีรุกเทวดา มีนางไม้ ที่เป็นที่รู้จักกันดี คือ นางตะเคียนและนางตานี

ข. ผีบรรพบุรุษและผีวีรบุรุษ ผีเหล่านี้เดิมเป็นคนเมื่อตายไปแล้วยังมีคนนับถือเพราะความเป็นบรรพบุรุษ ปู่ย่า ตายาย หรือเป็นคนที่มีความเก่งกล้าสามารถพิเศษเป็นผู้นำ เป็นนักรบเป็นเจ้าเมืองหรือคนก่อตั้งเมือง ซึ่งภาคอีสานเรียกว่า ผีมหัคคี ส่วนผีวีรบุรุษมักเป็นผู้ที่รู้จักกันดีในหมู่คนทรงเจ้าทั้งหลาย โดยเฉพาะชาวจีน คนทรงแต่ละคนจะมี "เจ้า" ประจำ เช่น เจ้ากวนอูเมื่อเข้าทรงแล้วจะมีความสามารถพิเศษแสดงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เช่นไฟใช้เหล็กดาบมีดคมแหลมแทงตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกายหรือมีตาทิพย์มองเห็นของหาย คนหายเป็นต้น รวมทั้งผีวิญญาณแห่งบูรพกษัตริย์องค์ต่าง ๆ ของไทย และ พระราชาหรือกษัตริย์ที่มีอยู่ในตำนานพื้นเมืองต่าง ๆ เป็นต้น ผีเหล่านี้จะทำหน้าที่ควบคุมกำกับให้สมาชิกในสังคมหรือครอบครัวปฏิบัติตนให้เหมาะสมถูกต้องตามจารีตประเพณีต่าง ๆ

ค. ผีร้ายมักถือว่าเป็นผีไพร่ ผีชั้นเลว ผีร้ายซึ่งมีอยู่ในธรรมชาติทั่วไปเช่นเดียวกับผีดีอื่น ๆ คืออยู่บนฟ้าในน้ำ บนบก ป่าเขา ในบ้านเมืองมีชื่อเรียกต่างกันไปตามท้องถิ่น เช่น ผีชะมบ ผีจะกละ ผีกะ ผีโพรง ผีกระหาง ผีโฆมต ผีกองกอย ผีโป่งต่าง ผีหลังกลวง ผีห้า

เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีผีเปรตซึ่งมักจะหมายถึงญาติปีศาจที่ชอบกินของสกปรก มีรูปร่างหน้าตา น่าเกลียด น่ากลัว ปากเท่ารูเข็ม ตัวผอมสูงคอยาวเป็นวา ชอบแลบลิ้นยาวออกมาหลอกหลอน คน ผีกระสือหมายถึงผีที่มีแต่ไส้มีแสงไฟที่ไส้ชอบกินของสกปรก อุจจาระและรกของมนุษย์ไม่ชอบหลอกหลอนคนเชื่อว่าผีกระสือสามารถถ่ายทอดทางสายเลือดได้

ผีร้ายที่สำคัญตัวหนึ่งที่ชาวอีสานรู้จักกันดี คือ ผีปอบ ผีตัวนี้มีลักษณะพิเศษกว่าผีอื่น ๆ ตรงที่เป็นคน เชื่อกันว่าคนที่เล่นว่านคาถาอาคมแล้วทำผิดข้อห้ามจะกลายเป็นปอบ คนที่เป็นปอบชอบเข้าสิงอยู่ในคนเพื่อกินตับไตไส้พุง จนผู้ที่ถูกสิงตาย หรือบางคนมีวิชาอาคม อาจจะไม่เลียงปอบไว้เพื่อไปทำอันตรายผู้อื่นที่ตนเกลียดให้เจ็บป่วยล้มตายไป ใครที่ถูกชาวบ้าน เชื่อว่าเป็นปอบจะถูกขับไล่ออกจากหมู่บ้าน นอกจากนี้ปอบยังสามารถถ่ายสู่ลูกหลานพี่น้องได้ เรียกว่าปอบเชื้อ

ผีต่าง ๆ ที่เป็นผีร้ายนั้นมักจะมีที่อยู่ไม่แน่นอน และพฤติกรรมที่ผีร้ายเหล่านี้ แสดงออกมามักจะไม่มีเหตุผลแตกต่างไปจากผีดี ซึ่งมักจะลงโทษผู้ที่ทำผิดกฎเกณฑ์ของธรรมชาติและกฎระเบียบของสังคมเท่านั้น

สำหรับการปฏิบัติตนของมนุษย์ต่อผีทั้ง 2 ประเภทนั้นจะมีวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกันไป โดยมนุษย์มีความเชื่อว่าผีดีทั้งหลายนั้นจะเป็นผู้มีอำนาจควบคุมธรรมชาติ และผู้ที่รักษาจารีตประเพณีอันดีงามของสังคมไว้ มนุษย์ไม่มีอำนาจต่อรองใด ๆ กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ จึงจำเป็นต้องปฏิบัติตนให้สอดคล้องไปตามวิถีทางที่สิ่งศักดิ์สิทธิ์กำหนดไว้ หากมีการล่วงละเมิดก็จะเกิดการเจ็บป่วยหรือเสียชีวิตได้ การปฏิบัติตนของมนุษย์สำหรับผีดีนั้นจะแตกต่างไปตามท้องถิ่นและความเชื่อศรัทธาที่มีต่อสิ่งเหล่านั้น รวมทั้งการบวงสรวงเซ่นไหว้เพื่อที่จะเอาใจสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นให้คอยปกปักรักษาคุ้มครองให้ตนเองอยู่รอดอย่างมีความสุข ผีเหล่านี้เชื่อว่ามีลักษณะคล้ายกับคน จึงต้องเอาใจถวายของที่ชอบ เช่น เบ็ด ไก่ หัวหมู สุรา ฯลฯ หรือถ้าหากมีการบนบานไว้ก็จะต้องหาสิ่งเหล่านั้นมาถวายให้ได้ถ้าหากไม่ปฏิบัติตามก็จะเกิดภัยพิบัติต่าง ๆ ได้ สำหรับผีที่ร้ายนั้นจะเป็นผีที่คอยจ้องทำร้ายมนุษย์โดยไม่มีเหตุผลถ้าหากผู้ใดอ่อนแอก็จะถูกผีเหล่านี้เข้ามาทำร้าย ก่อให้เกิดความเจ็บป่วยต่าง ๆ ได้ การปฏิบัติต่อผีที่ชั่วร้ายนั้นจะกระทำด้วยความรุนแรง ขับไล่ให้ออกไปซึ่งกระทำโดยหมอมผีโดยใช้คาถาอาคม หรืออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนนับถือไม่ว่าจะเป็นอำนาจของพระเจ้า หรือเทพต่าง ๆ เพื่อที่จะทำให้ผีเหล่านั้นเกิดความหวาดกลัวไม่กล้าที่จะมาทำร้ายมนุษย์อีก การทำพิธีปิดเป่ารังควาน การลงยันต์

คาถาอาคม การลงสายสิญจน์ ติดยันต์ไว้ที่ประตูบ้านก็เป็นวิธีหนึ่งที่จะขับไล่วิญญาณหรือผีที่ชั่วร้ายออกไปให้ห่างตนเองและญาติมิตร

นอกเหนือจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือผีแล้วสิ่งที่เกี่ยวข้องกับความเจ็บป่วยตามความเชื่อของมนุษย์คือการใช้ไสยศาสตร์เพื่อทำร้ายผู้อื่น ซึ่งเรียกว่าเวทย์มนต์ (Black Magic) การใช้คาถาอาคมต่าง ๆ เพื่อทำร้ายผู้อื่น ซึ่งจะแตกต่างออกไปแต่ละท้องถิ่น ที่รู้จักกันดีเช่น การทำยาสั่ง การเสกหนึ่งตะปู เส้นผมกระดูกหรือสิ่งของต่าง ๆ เข้าห้อง การทำเสน่ห์ยาแฝด การบิတ်ไล่เป็นต้น บางคนอาจทำร้ายผู้อื่นโดยการปั้นรูปคนนั้นแล้วเขียนชื่อหรือเอาเส้นผม เศษเล็บ ที่ได้จากร่างกายศัตรูเข้าฝังในรูปนั้นสมมุติว่าตัวศัตรูจริง ๆ แล้วทำพิธีเสกคาถาอาคมหรือทำให้ศักดิ์สิทธิ์แล้วเอาเข็มหรือมีดแทงไปในรูปนั้นก็ทำให้ศัตรูเสียชีวิตได้ ถ้าหากมีผู้ที่เจ็บป่วยของการกระทำของพวกเวทย์มนต์เหล่านี้จะต้องหาผู้ที่มีวิชาอาคมแก่กล้ากว่ามาช่วยขจัดปัดเป่าสิ่งที่ก่อให้เกิดความเจ็บป่วยนั้นออกไปเพื่อให้หายจากความเจ็บป่วย

ชาวบ้านจะมีกระบวนการเชื่อมโยงความเจ็บป่วยที่แตกต่างกันไปตามความเชื่อและความศรัทธาโดยในทรรศนะของชาวบ้านนั้นเขาจะเชื่อมโยงความเจ็บป่วยเข้ากับความเชื่อเรื่องผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยอาศัยกระบวนการการเรียนรู้ในสังคมหรือจากประสบการณ์ที่เคยมีมาในอดีตว่าความเจ็บป่วยใดเกิดจากสาเหตุใดจะมีคนกลางคือ คนทรง หมอส่ง หมอธรรมเป็นผู้เชื่อมโยงความเชื่อเหล่านั้นเข้ากับการเจ็บป่วย โดยการใช้ญาณ และ วิชาอาคมที่ร่ำเรียนมาหรือการอัญเชิญเทพหรือผีที่ตนเคารพมาบอกถึงสาเหตุของการเจ็บป่วยว่าเกิดจากสิ่งใดเป็นผู้กระทำ พร้อมทั้งเป็นผู้วินิจฉัยว่าการเจ็บป่วยเหล่านั้นจะใช้วิธีการใดรักษาพยาบาล ถ้าหากกระทำได้ด้วยตนเองก็จะกระทำถ้าหากไม่สามารถทำการรักษาได้ก็จะเป็นผู้แนะนำวิธีการรักษาให้

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ (2536:38) กล่าวว่า "แนวคิดเรื่องไสยศาสตร์นั้นคือเป็นปรากฏการณ์ของความเจ็บป่วยมีรากฐานมาจากความขัดแย้งระหว่างพฤติกรรมของมนุษย์กับกฎเกณฑ์ความสัมพันธ์ทางสังคมปรัชญาการรักษาโรคจึงเป็นปรากฏการณ์ของความเจ็บป่วยเป็นมาตรฐานในการควบคุมพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์ และแก้ไขปัญหาความขัดแย้งที่ไม่ลงตัวของสังคม" ความเจ็บป่วยเกิดจากการขาดความสมดุลทั้งในธรรมชาติและกฎระเบียบของสังคม เมื่อมนุษย์เป็นผู้กระทำผิดระเบียบแบบแผนของธรรมชาติและกฎระเบียบของสังคมจึงพยายามรักษาความสมดุลไว้ โดยการโยงเรื่องความผิดปรกติต่าง ๆ ในชีวิตเข้ากับเรื่องผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย

4. แนวคิดเรื่องโหราศาสตร์ เคาระห์กรรมกับความเจ็บป่วย

ในแนวคิดเรื่องความเชื่อกับความเจ็บป่วยอีกอย่างหนึ่งของคนไทย คือความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์และเคราะห์กรรมซึ่งเป็นการมองตามความเชื่อทางโหราศาสตร์และคติพจน์ทางพุทธศาสนา ผสมกับ "เป็นการมองโลกและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่สำคัญของคนไทยมาแต่โบราณ กรอบการมองโลกและเหตุการณ์ในเรื่องโซกลางนี้เป็นกรอบการมองที่มีได้มองเหตุการณ์ต่าง ๆ ว่าเกิดขึ้นอย่างโดดเดี่ยวแต่กลับมองเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นมีความสัมพันธ์กับทุกสิ่งทุกอย่างที่พึงมีได้มีแต่เพียงวัตถุประสงค์เท่านั้น แต่ยังมีปัจจัยอำนาจนามธรรมอื่นในโลก และจักรวาลด้วย (เนื่องน้อยบุญญเนตร, 2537:47) สิ่งต่าง ๆ บนโลกนี้มีความสัมพันธ์กันโดยที่มนุษย์ไม่สามารถที่จะรับรู้ และกำหนดเป็นไปตามวิถีที่ถูกกำหนด

โหราศาสตร์เป็นเครื่องที่สำคัญที่ใช้ตำแหน่ง แห่งที่และความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ เพื่อทำความเข้าใจในภาวะที่ดำรงอยู่และทำนายวิถีแห่งการเปลี่ยนแปลงคลี่คลายในอนาคตของสิ่งนั้น ๆ มิติของความสัมพันธ์ของสรรพสิ่งในแนวคิดทางโหราศาสตร์จึงสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับ "ฤกษ์ยาม" หรือ เวลา และ ตำแหน่งหน้าที่ หรือทิศทางอันเป็นตัวกำหนดว่าสิ่งต่าง ๆ จะเป็นไปอย่าง "ศิริมงคล" หรือ "เคราะห์" ซึ่งทั้งหมดนี้ปรากฏอยู่ในวิถีแห่งการโคจรของดาวเคราะห์ต่าง ๆ และสุริยคติ ที่เคลื่อนไหวไปในห้วงแห่งจักรราศี (โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, 2536:39)

ดวงชะตาของบุคคลแต่ละคนตามความเชื่อทางโหราศาสตร์นั้นแตกต่างกัน ทั้งนี้เนื่องจากความแตกต่างของเวลาเกิดในแต่ละคน ซึ่งความเชื่อแบบโหราศาสตร์จะโยงความสัมพันธ์กับดวงชะตากับเวลาตกฟากหรือเวลาเกิด มีความสัมพันธ์โดยตรงกับการโคจรของดวงดาวต่าง ๆ โดยเฉพาะดาวเคราะห์ทั้งสิบสองราศี เช่น ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดาวอังคาร ดาวพุธ เป็นต้น หลักโหราศาสตร์เชื่อว่าดวงดาวเหล่านี้มีกระแสดูที่ต่างกัน เช่น ดวงอาทิตย์มีกระแสดูไฟ ดวงจันทร์มีกระแสดูดิน ดาวอังคารมีกระแสดูลม ดาวพุธมีกระแสดูน้ำ เป็นต้น ดังนั้นลักษณะการโคจรของดวงดาวต่าง ๆ ย่อมมีผลกระทบต่อมนุษย์โลก และสิ่งต่าง ๆ บนโลก โหราศาสตร์จึงศึกษาค้นคว้าข้อมูลต่าง ๆ พร้อมทั้งศึกษาถึงอำนาจของดวงดาวเหล่านี้ว่ามี หากมีกระแสดูเช่นนี้แล้ว เมื่อมาสัมผัสกับกระแสดูเดียวกันหรือต่างกันจะมีผลเกิดอะไรกับมนุษย์และโลกบ้าง ซึ่งตามหลักโหราศาสตร์นั้นอิทธิพลของดวงดาวจะส่งผลกระทบต่อชีวิตมนุษย์ในแง่ของความสั้นยาวของชีวิต สุขภาพ รูปร่างลักษณะ ฯลฯ มนุษย์ที่ถือกำเนิดขึ้นมาจะถูกกำหนดชะตาชีวิตตั้งแต่แรกเกิด (เนื่องน้อย บุญญเนตร 2537 :52)

โดยที่มนุษย์มีความเชื่อว่าวิถีทางแห่งการโคจรของดวงดาวต่าง ๆ มีผลต่อวิถีชีวิตของมนุษย์ ดังนั้นในเวลาที่จะกระทำการใดที่เป็นมงคลหรือจะออกเดินทางไปที่ต่าง ๆ จึงมักจะดูฤกษ์ยามก่อนเพื่อเป็นสิริมงคล และปราศจากภัยอันตรายต่าง ๆ นอกจากนี้การทำนายทายทักเกี่ยวกับเคราะห์กรรมต่าง ๆ ความเจ็บป่วย การทำนายฝัน การสมรส ฯลฯ ก็ล้วนเกี่ยวข้องกับโหราศาสตร์ทั้งสิ้นโดยผู้ที่จะมีบทบาทในการทำนายทายทัก ดวงชะตาราศี ความโชคดี โชคร้ายก็คือหมอดู หรือโหราจารย์บางท้องถิ่นอาจเรียกว่า หมอมอ หมอดำรา หมอทายเลข เป็นต้น "แม้แต่ในการทำกิจกรรมในชีวิตประจำวัน คนไทยยังมีประเพณี คือฤกษ์ คือโชคกลาง เช่นกัน ดังจะเห็นได้จากประเพณีที่ยึดถือคือปฏิบัติกันมาเช่นประเพณีห้ามต่าง ๆ เช่น ห้ามตัดผมวันพุธ ห้ามนุ่งผ้าไหมวันเสาร์ ฯลฯ หรือประเพณีให้ทำเช่นให้ก้าวขาขวากออกจากบ้าน ปลูกต้นควรปลูกต้นไม้ที่มีชื่อดี ว่านแสงจันทร์ปลูกแล้วจะร่ำรวย" ต้นมะขามปลูกไว้ในบ้านคนจะเกรงขาม ปลูกต้นยอผู้คนจะสรรเสริญเยินยอ เป็นต้น "(จันทร์ศรี นิตยฤกษ์ ,มปพ.:115-118 อ่างใน เนื่องน้อย บุญยเนตร)"

เมื่อมนุษย์มีความเชื่อว่าความเป็นไปในชีวิตและกรอบการดำเนินชีวิตถูกกำหนดมาอย่างตายตัวเพราะกรรมเก่า และ ดวงดาว ดังนั้นสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับชีวิตของมนุษย์ย่อมที่จะดำเนินไปตามวิถีทางที่กำหนดไว้แล้ว ก่อนที่จะเกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ในชีวิตบางครั้งควรมีสิ่งที่เป็นสัญญาณให้เราทราบว่าเกิดเหตุการณ์ใดขึ้นกับตัวเองหรือญาติมิตรซึ่งเรียกว่า "ลางสังหรณ์ " หรือลางบอกเหตุซึ่งอาจจะปรากฏในรูปของเหตุการณ์ที่แปลกประหลาดไม่ค่อยพบเห็นมาก่อน เช่น "ชาวอีสานเชื่อว่าหากพบนกแสก ภูเห่า ภูสิง ภูสามเหลี่ยม เลื้อยบนบ้านเรือนก็ดี ผึ้งหลวงมาทำรังบนช่อหรือแปะเรือนก็ดี นกแสกกู่เอาขวัญก็ดี ล้วนแต่เป็นลางร้าย จะนำความวิบัติเดือดร้อนมาสู่บ้านเรือนทั้งสิ้น" (พระอริยานุวัตร,2526:25) นอกจากลางบอกเหตุจะปรากฏให้เห็นในรูปแบบต่าง ๆ แล้ว ความฝันยังเป็นลางบอกเหตุอีกอย่างหนึ่งว่าจะดีหรือร้าย ซึ่งจะมีตำราสำหรับบอกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เช่น หากฝันว่าฟันหักหรือฟันหลุดเชื่อว่าในอนาคตอันใกล้นี้จะมีญาติพี่น้องของผู้ฝันจะเสียชีวิต เป็นต้น

ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นลางต่าง ๆ นั้นเป็นการสื่อสารให้เราทราบว่าสิ่งที่ปรากฏขึ้นในอนาคตอันใกล้นี้จะเป็นสิ่งที่ดีหรือสิ่งร้าย หากเป็นการบอกเหตุร้าย ผู้ที่ประสบเหตุการณ์ดังกล่าวก็จะหาวิธีป้องกันหรือปรับเปลี่ยนสิ่งเลวร้ายต่าง ๆ ให้บรรเทาเบาบางลงไปได้ ไม่ว่าจะเป็นการนิมนต์พระมาทำพิธีประพรมน้ำมนต์ซึ่งเป็นความเชื่อทางพุทธศาสนาหรือการทำพิธีสะเดาะเคราะห์ เป็นต้น

ความเจ็บป่วย (และความวิบัติ) บางรูปแบบหรือบางโอกาสถือว่าเป็นเพราะ ผู้ป่วยมีเคราะห์ หรือ ชะตาเกิดตกในช่วงที่มีเคราะห์ที่มีภัยอย่างไม่มีทางเลี่ยง ในกรณีนี้ถือว่าชีวิตของคนสัมพันธ์กับการโคจรของดวงดาวในจักรวาล ซึ่งมีอำนาจในการกำหนดชีวิตในแต่ละช่วงของคนด้วย ดังนั้นคนที่เจ็บป่วยหรือญาติพี่น้องจึงต้องไปหาหมอ เพื่อดูหมอที่เรียกว่า (หมอเคราะห์ 3 ชั้น) หมอหมอก็จะคำนวณช่วงอายุปีเกิดของคนป่วยตามความเชื่อเรื่องเคราะห์หรือมีโชคลาภ หากตกอยู่ในช่วงมีเคราะห์สามชั้นโดยอาศัยตำราที่เรียกว่า "ตำราเคราะห์สามชั้น" เป็นสมุดพื้นเมืองทำจากกระดาษสา แล้วจะสามารถทำนายได้ว่า ชีวิตกำลังตกอยู่ในช่วงที่มีเคราะห์ต่อไปเมื่อทำแล้วเชื่อว่าจะหายจากความเจ็บป่วยนั้นได้ (มณี พยอมยงค์, 2529 : 266-267 อ้างในอาพันธ์ กาญจนพันธุ์และคณะ, 2533: 119)

ในตำราพรหมชาติ ซึ่งหมอโหราศาสตร์มักใช้อ้างอิงในการคำนวณโชคชะตา ราชิของผู้ป่วยนั้น จะอาศัยอายุและวันเดือนปีเกิดเป็นสำคัญ โดยได้มีการบันทึกไว้ดังนี้

ดูสาเหตุป่วยไข้

ให้ตั้งอายุของผู้ป่วยไข้อย่างไร แล้วเอา 3 คูณ 7 หารได้เศษเท่าใดให้ตามย่อยทำนายดังนี้

เศษ 1 เป็นไข้เพราะผีบ้านผีเรือนของตนแล

เศษ 2 เพราะผีของตนกระทำแก่ตนแล

เศษ 3 เพราะตนบนบานเอาไว้กับผีเหี้ยผีเรือนแล

เศษ 4 ผีเหี้ยผีเรือนกระทำแก่ตนแล

เศษ 5 ครูบาอาจารย์ ผีญาติ ผีพรายกระทำแก่ตนแล

เศษ 6 เขี้ยวงา และหัวแหวนให้โทษแก่ตนแล

เศษ 7 เพราะผีปู่ย่าตายายหรือผีพ่อแม่ของตนกระทำเอาแล

นอกจากนี้ยังมีวิธีการคำนวณหาอวัยวะที่ป่วย(ใช้ในกรณีความเจ็บป่วยมีอาการไม่ชัดเจน หรือในกรณีผู้ป่วยไม่สามารถบอกกล่าวอาการได้) ดังนี้

ถามอวัยวะที่ป่วย

ให้อายุของคนผู้นั้นตั้งลงเอา 12 คูณ 7 หารได้เศษเท่าใดทายตามย่อยดังนี้แล

เศษ 1 เจ็บหัวตัวร้อน กินอาหารให้อาเจียน ต้องมีจอมปลอกเข้ากินแล

เศษ 2 เจ็บท้องแล

เศษ 3 เจ็บมือเจ็บเท้าและตัว ถูกปิดล้อมหนทางแล

เศษ 4 เจ็บหน้าอก เจ็บสีข้าง ปลุกเรื่อนล่อมทุ่งนาแล

เศษ 5 ปวดหัว ตัวร้อน เพราะไม้ทับเรื่อน หรือปลวกขึ้นเรื่อนตนแล

เศษ 6 เจ็บท้อง ขุดบ่อไม่ต้องได้ทศแล

เศษ 0 เจ็บทั่วสรรพางกาย ต้องจุดดอกไม้เพราะปลุกเรื่อนคร่อมต่อแล

(พิชญแพทวงศ์ 2531 :188-191 อ้างในโกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ 2536:41-42)

ในการรักษาเย็บยานั้น นอกเหนือจากการสะเดาะเคราะห์และพิธีการอื่น ๆ แล้ว หมอตำรายังอาจจะชี้แนะการรักษา โดยจะมีการดูว่าไข่นั้น ๆ เกิดขึ้นในวันใด และพยากรณ์ให้ไปรักษาในทิศที่ถูกต้อง (พิชญแพทวงศ์ 2531:188-191 อ้างใน โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ 2536:43)

จากแนวคิดความเจ็บป่วยแบบโหราศาสตร์จะพบว่า ความเป็นไปในชีวิตต่าง ๆ ของมนุษย์นั้นถูกกำหนดมาแล้วอย่างตายตัว บางครั้งอาจเชื่อว่าเกิดจากกรรมเก่าที่กระทำมาแล้วในอดีต แต่ทราบล่วงหน้าว่าจะเกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ขึ้น ก็อาจสามารถผ่อนหนักเป็นเบาได้ โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ กล่าวว่า "แนวคิดแบบโหราศาสตร์เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างมิติของเวลาและสถานที่หรือกาลเทศะ" เมื่อมนุษย์รู้สถานการณ์ที่ไม่ดีที่จะเกิดขึ้นในอนาคต โดยการทำนายจากโหราศาสตร์พร้อมทั้งแนะนำวิธีการแก้ไขเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะส่งผลให้เกิดผลดีแก่จิตใจทำให้จิตใจสบายขึ้น

5. แนวคิดเรื่องธาตุ

"ธาตุ" ตามแนวคิดไทยนั้นมีความหมายที่แตกต่างออกไปจากความหมายของคำว่า "ธาตุ" ในความหมายของทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่หมายถึงสารบริสุทธิ์ที่ประกอบขึ้นด้วยอะตอมชนิดเดียวโดยไม่มีสารอื่นเจือปน ธาตุตามแนวคิดวิทยาศาสตร์สมัยใหม่นี้จะมีคุณสมบัติทางเคมีที่แน่นอนโดยเมื่อทำปฏิกิริยากับสารอื่นก็จะรวมตัวเข้ากันเป็นสารประกอบ แต่สำหรับธาตุตามแนวคิดดั้งเดิมของไทยนั้น หมายถึงคุณลักษณะเฉพาะที่เป็นธรรมชาติขององค์ประกอบที่บูรณาการเข้ากับสรรพสิ่งทั้งหลาย ธาตุในแนวคิดไทยจึงมีความหมายในเชิงนามธรรม ที่จำแนกสิ่งต่าง ๆ ตามคุณสมบัติเฉพาะต้นที่ประกอบเข้ากับสิ่งนั้น ๆ โดยทั่วไปเชื่อว่าธาตุที่เป็นส่วนประกอบของร่างกายมี 4 ธาตุคือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม ธาตุเหล่านี้บัพบาทและคุณสมบัติที่แตกต่างกันและทำหน้าที่ค้ำกันให้ระบบในร่างกายเป็นตามปกติ แนวคิดเรื่องธาตุจึงถือว่าสุขภาพดีเกิดขึ้นจากการที่มีธาตุทั้ง 4 มีความสมดุลกัน

ธาตุทั้ง 4 ในร่างกายมนุษย์นั้นขุนโสภิต บรรณลักษณ์ (อำพัน กิตติขจร) กล่าวไว้ในคัมภีร์แพทย์ไทยแผนโบราณ (2514 หน้า 23) ว่าประกอบด้วยส่วนย่อยของธาตุดังนี้คือ

5.1 ธาตุดิน หรือ ปฐมิธาตุ มี 20 ประการ คือ

1. เกศา	ผม
2. โลมา	ขน
3. นขา	เล็บ
4. ทันตา	ฟัน
5. ตโจ	หนัง
6. มังสัง	เนื้อ
7. นหารู	เส้นเอ็น
8. อฐิ	กระดูก
9. อฐิมิณูชัง	เยื่อในกระดูก
10. วักกัง	ม้าม
11. หทยัง	หัวใจ
12. ยกนัง	ตับ
13. กิโลมกัง	พังผืด
14. ปิหะกัง	ไต
15. ปิปผาสัง	ปอด
16. อันตัง	ไส้ใหญ่
17. อันตคูนัง	ไส้เล็ก
18. อุทริยัง	อาหารที่กินเข้าไปใหม่
19. กรีสัง	อาหารเก่าที่เป็นคูต
20. มัตถลุงคัง	เยื่อในสมองศีรษะ

5.2 ธาตุน้ำหรืออาโปธาตุ มี 12 ประการ คือ

1. ปิตตัง	น้ำดี
2. เสมหัง	เสมหะ
3. บุพโพ	น้ำหนอง

4. โลหิตตั้ง	น้ำเลือด
5. เสโท	น้ำเหลือง
6. เมโท	น้ำมันขุ่น
7. อัสนุ	น้ำตา
8. วสา	น้ำมันเหลว
9. เขโผ	น้ำลาย
10. สิงฆานิกา	น้ำมูก
11. ลลิกา	น้ำมันในข้อ
12. มุตตัง	น้ำมูตร (น้ำปัสสาวะ)

5.3 ธาตุลมหรือวาโปธาตุมี 6 ประการ คือ

1. อุทธังคมาวาตา	ลมพัดขึ้นเบื้องบน
2. อัทโทคมาวาตา	ลมพัดลงเบื้องต่ำ
3. กุจฉิสยาวาตา	ลมพัดอยู่ในท้องนอกลำไส้
4. โภฏฐาสยาวาตา	ลมพัดในลำไส้และในกระเพาะอาหาร
5. อังคมังคานุสารีวาตา	ลมพัดทั่วร่างกาย
6. อัสนาสะปัสสาสะวาตา	ลมหายใจเข้าออก

5.4 ธาตุไฟหรือเตโชธาตุ มี 4 ประการ คือ

1. สันตปปัจคี	ไฟทำให้ร่างกายอบอุ่น
2. ปริทัยหคคี	ไฟทำให้ร้อนระส่ำระสาย
3. ปีรนามคคี	ไฟย่อยอาหารที่เรารับประทานเข้าไป ให้แหลก
4. ชีรณคคี	ไฟเผาให้ร่างกายเหี่ยวแห้งทรุดโทรม แก่คร่ำคร่า

ในบรรดาธาตุทั้ง 4 นั้นธาตุดินกับธาตุน้ำจัดว่าเป็นธาตุที่เกิดขึ้นก่อนและเป็นเจ้าเรือน โดยมีธาตุลมและธาตุไฟมาอาศัย คนถือว่าธาตุดินและธาตุน้ำต้องมีความครบถ้วน บริบูรณ์อยู่ก่อนสุขภาพอนามัยจึงจะดี ดังที่เรียกกันว่ามียาอาการสามสิบสอง อาการสามสิบสอง ดังกล่าวคือ ธาตุดิน 20 ประการ รวมกับธาตุน้ำ 12 ประการ ถ้าหากมียาอาการสามสิบสอง ในความหมายของชาวบ้านไทยจึงหมายความว่ามีความถึงการที่มีอวัยวะต่าง ๆ ครบถ้วนบริบูรณ์ไม่พิการ นอกจากนี้การแพทย์แผนไทยเชื่อกันว่าเมื่อถึงคราวเสียชีวิตธาตุที่จะทิ้งร่างกายไปก่อนคือธาตุลมและธาตุไฟโดยลมหายใจเข้าออกจะเป็นลมที่จะหมดไปเป็นลมสุดท้าย และสันดับปัสคคือ ไฟที่อุ่นกายจะหมดไปเป็นไฟสุดท้ายส่วนธาตุดินและธาตุน้ำจะยังคงอยู่และค่อยเสื่อมสลายไป

ตามแนวคิดเรื่องธาตุทั้ง 4 ซึ่งมีลักษณะทั้ง 4 ประการนามที่เรียกขานนั้น มีความหมายตามลักษณะของรูปธรรมและคุณสมบัติตามนามธรรมเข้าไว้ด้วยกันซึ่งในพระอภิธรรมปิฎกได้อธิบายไว้อย่างละเอียดว่า

ปฐวีธาตุ หรือ ธาตุดิน มีหน้าที่ค้ำจุนมีความแข็งและความอ่อน เป็นคุณสมบัติในพระอภิธรรมแสดงไว้ว่า "ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็นภายในเฉพาะตนเป็นอุปาทินรูปข้างในแม้อันใดมีอยู่นี้เรียกว่า ปฐวีธาตุภายใน ปฐวีนี้เป็นรูปธาตุที่เป็นที่อาศัย เป็นที่ตั้งของรูปอื่น ๆ เปรียบเหมือนแผ่นดินอันเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิตทั้งปวง(พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวงเล่มที่ 35 พ.ศ.2515 หน้า 90) เป็นองค์ประกอบที่เป็นของเค้าโครงร่างคงตัวอยู่นิ่ง (ไม่ร้อนไม่เย็น) เป็นองค์ประกอบที่ทำให้ระบบคงรูปร่างอยู่ในร่างกายมนุษย์ หมายถึงอวัยวะต่างๆ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นรูปร่างกายของมนุษย์(โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ :2532หน้า16 -17)

อาโปธาตุหรือธาตุน้ำ มีหน้าที่เชื่อมประสานมีความเกาะกุมไหลซึม เป็นคุณสมบัติในพระอภิธรรมแสดงว่า"ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติที่เกาะรูปเป็นภายในเฉพาะตน เป็นอุปาทินรูปข้างใน แม้อันใดมีอยู่นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายใน (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวงเล่มที่ 35 2535 หน้า 19) อาโปธาตุนี้เป็นเครื่องสมานเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวรูปทั้งหลาย ที่เกิดร่วมด้วยนั้นให้อยู่รวมกันได้ไม่กระจัดกระจายไป ท่านเปรียบเทียบเหมือนน้ำผึ้งที่ผสมกับยาผงเพื่อประสานให้มันติดกันเป็นก้อน เป็นยาลูกกลอนได้ฉะนั้น (ขุนสรรพกิจโกศล 2503 หน้า 19)

เป็นองค์ประกอบที่มีลักษณะอ่อนเหลว มีคุณสมบัติที่แทรกซึมซาบแทรกตัวได้ดี ทำให้อ่อนตัว เป็นตัวกลางทำให้สิ่งต่าง ๆ ไหลเวียน (โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์)

เตโชธาตุหรือธาตุไฟ มีหน้าที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภาวะมีความร้อนความเย็น (ความร้อนน้อยหรือไม่ร้อน) เป็นคุณสมบัติในพระอภิธรรมแสดงว่า "ความร้อนธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่นธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่นธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอุปาทินนรูปข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่นี้เรียกว่าเตโชธาตุภายใน" (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวงเล่มที่ 25 2515 หน้า 92)

ธาตุไฟที่เป็นส่วนประกอบในร่างกายมนุษย์มีอยู่ 4 ชนิด คือ

ไฟหรือความร้อนที่ให้ร่างกายอบอุ่นพอสบาย มีอยู่ทั่วร่างกายเป็นประจำเรียกว่า อุสมาเตโช(ขุนสรรพกิจโกศล 2509 หน้า 20)

ไฟหรือความร้อนที่ใช้ในการย่อยอาหาร (ที่เรียกว่าไฟธาตุ) มีเป็นประจำตั้งแต่ลิ้นจนถึงทวารหนักเรียกว่าปากจเตโช

ไฟที่บ่มหรือทำให้ร่างกายทรุดโทรมเหี่ยวแห้ง มีอยู่ประจำทั่วร่างกายเรียกว่า ชिरญเตโช

ไฟที่ทำให้ร้อนเป็นไข้ได้ป่วยมีจรมมาเป็นครั้งคราว เรียกว่า สนดาปนเตโช

เตโชธาตุนี้แม้จะเป็นรูปธาตุที่ต้องอาศัยความสัมพันธ์ของธาตุอื่น ๆ ก็ตามแต่ก็เป็นธาตุที่มีประสิทธิภาพเหนือธาตุอื่น ๆ เพราะเป็นธาตุที่เป็นเหตุสำคัญให้ชีวิตดำรงอยู่ได้เช่น หากอุสมาเตโชให้ความอบอุ่นแก่ร่างกายไม่เพียงพอ หรือ ปากจเตโชไม่พอย่อยอาหารชีวิตก็ดำรงอยู่ต่อไปไม่ได้เป็นต้น (ขุนสรรพกิจโกศล 2509 หน้า 20)

เป็นพลังงานที่ให้ความอบอุ่นความร้อนมีคุณลักษณะที่เผาไหม้ และ ย่อยสลาย (โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์)

วาโยธาตุ หรือธาตุลม มีหน้าที่ทำให้เกิดความเคลื่อนไหวมีการขยายตัวและหดตัวเป็นคุณสมบัติในพระอภิธรรมแสดงว่า"ความพัดไปมาเป็นธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่งตึงแห่งรูปเป็นภายในเฉพาะตน เป็นอุปาทินรูปข้างในแม้อื่นใดมีอยู่นี้เรียกว่า วาโยธาตุภายใน

ธาตุลมที่เป็นส่วนประกอบในร่างกายมนุษย์มีอยู่ 6 ชนิด คือ

ก. ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน เช่น การเรอ การหาว การไอ การจาม เป็นต้น เรียกว่าอุทธคมวาโย

ข. ลมที่พัดสู่เบื้องต่ำเช่น กายผายลม การเบ่ง (ลมเป่า) เป็นต้น เรียกว่า อโรคมวาโย

ค. ลมที่อยู่ในช่องท้อง ทำให้เกิดอาการปวดท้อง เรียกว่า กจณีสยวาโย

ง. ลมที่อยู่ในลำไส้ เช่นเมื่อเกิดอาการท้องร้อง เรียกว่า กฏฐจสยวาโย

จ. ลมที่พัดอยู่ทั่วร่างกาย ทำให้ไหวร่างกายได้ เรียกว่า อังคมงคานุสา
ริวาโย

ฉ. ลมหายใจเข้าออก เรียกว่าอสสาสบสสนาสาโย (พระไตรปิฎกไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 35 2515 หน้า 83)

ธาตุทั้ง 4 นี้มีประกอบพร้อมด้วยองค์ประกอบ 4 คือ

- เกิดพร้อมกัน

- ดับพร้อมกัน

- มีที่อาศัยพร้อมกัน

- ต้องเป็นที่รวมแห่งองค์ทั้ง 3 นี้ด้วยอีก 1 (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวงเล่มที่ 35 2515 หน้า 83)

ความเจ็บป่วยต่าง ๆ มีปฐมเหตุมาจากการแปรปรวนของธาตุทั้ง 4 ความผิดปกติหากว่าจะเกิดขึ้นกับอวัยวะใดล้วนแต่ต้องมีรากเหง้ามาจากการสูญเสียสมดุสขันธ์ของธาตุแปรปรวนไป แพทย์ไทยได้จำแนกแจกแจงออกเป็น 5 ประการ ดังปรากฏในคัมภีร์จินตศาสตร์ในตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์เล่ม 1 (2495 :46)ดังนี้

1. ชาติพิการ หมายถึง การเปลี่ยนแปลงที่ผิดปกติไปจากธรรมชาติของชาตุนั้น ในลักษณะที่ไม่มากนัก
2. ชาติกำเริบ หมายถึง การเพิ่มขึ้นของคุณลักษณะแห่งชาตุนั้นในระบบร่างกาย
3. ชาติหยาบ หมายถึง การลดทอนลงของคุณลักษณะแห่งชาตุนั้น
4. ชาติแตก หมายถึง เกิดการแปรปรวนรุนแรงมากถึงมีการแตกทำลายของชาตุนั้น
5. ชาติออกจากกาย หมายถึง ชาตุนั้น ๆ หมดสิ้นไปจากกาย เช่นชาติุลมหมต หมายถึง ลมหายใจเข้าออกหมดไป เป็นต้น

สำหรับแนวทางในการรักษาโรคตามแนวคิดเรื่องชาตุนั้น คือ จะต้องมุ่งประเด็นไปที่การปรับให้เกิดภาวะสมดุลย์ของธาตุต่าง ๆ ที่อยู่ในร่างกายซึ่งถ้าหากว่าธาตุต่าง ๆ มีการปรับให้อยู่ในสภาพสมดุลย์แล้วโรคร้ายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นก็จะหายเป็นปกติได้

6. กรอบแนวคิดระบบการแพทย์พื้นบ้าน

ในเรื่องเกี่ยวกับระบบการแพทย์พื้นบ้านนั้น ๆ โภมาตฺร จิงเสถียรทรัพย์ (2533:92-110) ได้กล่าวถึงภาพรวมระบบการแพทย์พื้นบ้านของไทยว่าประกอบขึ้นจากระบบการแพทย์ย่อย ๆ ที่สังคมไทยสังเคราะห์ขึ้น และการถ่ายทอดมาสั่งสมไว้ตลอดประวัติศาสตร์ของชนชาติไทย เปรียบเสมือนตะกอนที่สะสมไว้ การทำความเข้าใจระบบการแพทย์พื้นบ้านของไทยนั้นสามารถทำความเข้าใจได้จากรากเหง้าแห่งวัฒนธรรมดั้งเดิมหลายกระแสได้แก่วัฒนธรรมความเชื่อเรื่องผี วัฒนธรรมพราหมณ์ และพุทธศาสนาอันเป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทย และเพื่อให้ความเข้าใจในปัจจุบันที่ส่งเสริมผลต่อพฤติกรรมการแก้ปัญหาความเจ็บป่วยได้ แบ่งการแพทย์พื้นบ้านออกเป็น 4 แบบ คือ

6.1 การแพทย์แบบประสบการณ์ เป็นกระบวนการพื้นบ้านที่ดั้งเดิมที่สุดในการแสวงหาทางออก ทางด้านสุขภาพเป็นระบบการแพทย์ที่เกิดจากการสั่งสมจากประสบการณ์ในการรักษาพยาบาลและได้รับการถ่ายทอดต่อกันมาจึงมักไม่มีทฤษฎี หรือแนวคิดที่เป็นระบบ กระบวนการรักษาพยาบาลมักจะพัฒนามาจากท้องถิ่นของตนเองเป็นหลัก จึงเกิดความแตกต่างกันในท้องถิ่น รวมทั้งวิธีการในการรักษาเป็นที่รู้จักและเข้าใจกันในหมู่สมาชิกของชุมชนนั้น ๆ เพราะทุกขั้นตอนเกิดจากพื้นฐานความเชื่อของชาวบ้านในท้องถิ่นนั้น ๆ

6.2 ระบบการแพทย์แบบอำนาจเหนือธรรมชาติ เป็นระบบการแพทย์ที่มีพื้นฐานทางสังคมวัฒนธรรมโดยถือว่า ปรากฏการณ์ของความเจ็บป่วยมีรากเหง้ามาจากการขัดแย้งทางสังคมเป็นสิ่งที่มิอำนาจเหนือธรรมชาติ และปฏิบัติตามกฎที่สังคมได้วางไว้ ถ้าหากฝ่าฝืนจะเกิดอันตรายแก่ตนเองครอบครัวหรือชุมชนได้ สิ่งที่มีอำนาจนอกเหนือธรรมชาติ เช่น ผีบรรพบุรุษ ผีฟ้า ผีที่รักษาธรรมชาติ ฯลฯ ในการรักษานอกจากจะใช้วิธีการเช่นให้บูชาแล้ว ยังมีการรักษาด้วยหมอผี หมอธรรม ฯลฯ

6.3 ระบบการแพทย์แผนโหราศาสตร์ เป็นอิทธิพลความคิด ความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ โดยเชื่อว่าสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลล้วนแต่มีความสำคัญที่เกี่ยวข้องกันและเป็นไปตามวิถีหรือโชคชะตาที่ถูกกำหนดโดยตำแหน่งที่อยู่ในอิทธิพลจักรราศี ความเจ็บไข้ได้ป่วยถือว่าเป็นเคราะห์ที่เกิดขึ้นเมื่อชีวิตได้เปลี่ยนไปถึงจุดที่ต้องเกิด และอาจรู้ล่วงหน้าด้วยการคำนวณและทำนายตามหลักโหราศาสตร์และสามารถแก้ไขได้ด้วยการสะเดาะเคราะห์เพื่อผ่อนหนักเป็นเบาได้

6.4 ระบบการแพทย์แบบทฤษฎีธาตุ เป็นระบบการอธิบายปรากฏการณ์การเจ็บป่วยด้วยระบบธาตุ 4 อย่างคือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ ซึ่งถ้าหากความสมดุลผิดปรกติจะเกิดความเจ็บป่วยได้ เมื่อใดที่ธาตุปรกติดอยู่ในภาวะสมดุลย์ ร่างกายก็จะปรกติ การรักษาผู้ที่เจ็บป่วยที่เกิดจากความผิดปรกติของธาตุ จะต้องเพิ่มหรือลดจากธาตุที่ปรกติเพื่อให้เกิดภาวะสมดุลย์

7. หมอพื้นบ้าน

หมอพื้นบ้านส่วนใหญ่จะมีระดับชีวิตความเป็นอยู่ และวัฒนธรรมใกล้เคียง กับชาวบ้านมากเนื่องจากอาศัยอยู่ในชุมชนเดียวกัน หรือละแวกเดียวกัน จึงมีความเข้าใจและสามารถสื่อความหมายกับคนไข้ได้ดีและเป็นกันเอง ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ชาวบ้านนิยมไปรักษา ดังเช่น Helman (1984:48) ได้แสดงให้เห็นว่า ระบบการแพทย์พื้นบ้านมีส่วนดีกว่าระบบการแพทย์แผนปัจจุบันหลายอย่าง เช่น ระบบแพทย์พื้นบ้านได้เอื้ออำนวยให้ครอบครัวของผู้ป่วยมีส่วนร่วมในการวินิจฉัยการรักษาพยาบาล ซึ่งถือได้ว่าครอบครัวเป็นเสมือนทีมงาน การรักษาที่ค่อนข้างมีประสิทธิภาพโดยเฉพาะปัญหาทางด้านจิตใจของผู้ป่วยนอกจากนี้จะพบว่าหมอพื้นบ้านสามารถให้ความอบอุ่นใกล้ชิดและมีความเข้าใจผู้ป่วยมากกว่า เพราะมีจุดรวมในการมอง

สิ่งต่าง ๆ มากกว่าเกิดขึ้นคล้ายคลึงกัน เนื่องจากมีพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมเดียวกันทำให้ผู้ป่วยมีความไว้วางใจในตัวหมอพื้นบ้าน ให้ความรู้ที่คุ้นเคยมากกว่า

การที่จำแนกให้ชัดเจนลงไปว่า หมอพื้นบ้านมีประเภทใดบ้าง ยังเป็นประเด็นที่หาข้อยุติไม่ได้ โดยทั่วไปแล้วการจำแนกรายละเอียดของหมอชาวบ้านที่นิยมใช้มักจะต้องเอาความแตกต่างของรากฐานความคิด ความเชื่อ ในระบบการรักษาเยียวยา โดยกลุ่มแรกที่มีรากฐานทางศาสนาความเชื่อหรือไสยศาสตร์ เช่น หมอผีหรือพิธีกรรมทั้งหลายกลุ่มหลังมีรากฐานความเชื่อ เหตุผลเชิงประจักษ์ (Secular subsector) เช่น หมอที่รักษาด้วยสมุนไพร และหมอที่รักษาโรคกระดูกหัก เป็นต้น (Kleiman, 1980) จากการศึกษาวิจัยของนักสังคมศาสตร์ที่ผ่านมาพบว่า มีการจำแนกหมอพื้นบ้านได้หลายกลุ่มดังนี้ :

ปรีชา อุตระกุล และคณะ (2532) ได้จำแนกบุคลากรที่ใช้วิธีการรักษาแบบพื้นบ้านไว้ดังนี้

1. หมอดู ในกรณีที่เจ็บป่วยที่หาสาเหตุไม่ได้ อาการเจ็บป่วยเรื้อรัง หมอดูจะเข้ามามีบทบาทในสาเหตุของการเจ็บป่วย
2. หมอเสียเคราะห์จะทำหน้าที่สะเดาะเคราะห์ให้กับชาวบ้านที่ให้หมอดูทำนายหาสาเหตุการเจ็บป่วยแล้วพบว่าสาเหตุมาจากเคราะห์กรรม
3. หมอธรรม หมายถึง คนที่เรียนเวทมนต์คาถาเพื่อปราบผี ช่วยรักษาคนที่ถูกผีทำโดยใช้เวทมนต์คาถา
4. หมอเป่า หมายถึง หมอที่รักษาอาการเจ็บป่วยโดยใช้เวทมนต์คาถาเป่าไปที่ร่างกายผู้ป่วย บางครั้งอาจใช้สมุนไพรประกอบด้วย
5. หมอกระดูก รักษาอาการกระดูกหัก กระดูกเคลื่อนและการเคล็ดขัดยอก โดยใช้น้ำมัน
6. หมอยาสมุนไพร รักษาอาการป่วยโดยใช้สมุนไพร

7. หมอนวด รักษาโดยการจับเส้น บิบนวดตามร่างกาย

พิมพ์วัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ และคณะ (2530) ได้รวบรวมและจำแนกประเภทของ หมอนพื้นบ้านไว้ 9 ประเภท คือ

1. หมอเป่า บางแห่งเรียกหมอมนต์ หมายถึงผู้ที่มีความชำนาญในการรักษา โดยการเป่าเสกยาและคาถาไปยังร่างกายผู้ป่วย
2. หมอน้ำมันต์ หมายถึง ผู้ที่ทำการรักษาโดยใช้น้ำมันต์และคาถาอาคม
3. หมอมอ หรือ หมอทายเลข หมายถึง หมอดูผู้มีความชำนาญในการทาย หรือดูโชคชะตารวมทั้งสาเหตุความเจ็บป่วย
4. หมอกระดูก บางแห่งเรียกหมอน้ำมัน หมายถึง ผู้มีความชำนาญในการ รักษาอาการกระดูกหัก โดยใช้น้ำมันงาในการรักษาาร่วมด้วย
5. หมอยาหม้อ หรือหมอยาสมุนไพร หมายถึง หมอที่มีความชำนาญในการ รักษาโดยใช้ยาสมุนไพรหรือยาโบราณหลายอย่างผสมกัน
6. หมอด่าแย หมายถึง ผู้ที่มีความชำนาญในการทำคลอดด้วยวิธีโบราณ
7. หมอจับเส้น หมายถึง ผู้ที่มีความชำนาญในการจับเส้นในร่างกายให้หาย จากความเจ็บปวด
8. หมอทำขวัญ หมายถึง ผู้ที่มีความชำนาญในการทำพิธีกรรมที่เกี่ยวกับ ขวัญ เป็นการทำให้พิธีป้องกันและรักษาไม่ให้เกิดความเจ็บป่วยรุนแรง
9. หมอสำเภา หมายถึง ผู้ที่รักษาผู้ป่วยที่เกิดจากการกระทำของอำนาจ เหนือธรรมชาติ โดยการรำและร้องไปรอบ ๆ ตัวผู้ป่วย พร้อมกับอ้อนขอ ให้ผีฟ้าเทวดารวมทั้งวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายมาช่วยรักษา

ชาย โพธิ์สิตา (2520) ได้จัดแบ่งประเภทของหมอมือที่ทำหน้าที่ในการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านไว้ดังนี้

1. หมอมนต์ ได้แก่ หมอที่รักษาโรคโดยอาศัยน้ำมันต์ หรือ คาถาอาคมเพียงอย่างเดียว
2. หมอน้ำมันต์ หมอชนิดนี้ส่วนมากใช้มนต์คาถา แต่แทนที่จะเสกเป่าลงบนบริเวณที่เป็นต้นเหตุของความเจ็บป่วยโดยตรง หมอประเภทนี้จะเสกเป่าคาถาทำน้ำมันต์ก่อน แล้วจึงเอาน้ำมันต์นั้นให้ผู้ป่วยดื่ม อาบ หรือ ทา
3. หมอผี หมอประเภทนี้ใช้คาถาอาคมที่เกี่ยวกับภูติผี เพราะเชื่อเกิดจากการกระทำของผี
4. หมอทรง หมอชนิดนี้โดยมากใช้คาถาอาคมในการรักษา แต่ใช้ความสามารถในการติดต่อวิญญาณของบุคคลสำคัญเพื่อให้วิญญาณเหล่านั้นบอกยาหรือกรรมวิธีในการรักษา
5. หมอไสยศาสตร์ที่เป็นหมอยาโบราณด้วย เช่น หมอรักษากระดูกอาจจะใช้น้ำมันที่สกัดจากสมุนไพรบางชนิดทา แต่น้ำมันได้ผ่านวิธีการเสกมาแล้ว

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ (2532) ได้แบ่งหมอมือพื้นบ้านออกเป็นดังนี้ คือ

1. หมอยาต้ม-ยาฝน ใช้สมุนไพรในการรักษา
2. หมอกระดูก รักษากระดูกและข้อเคลื่อนโดยการใส่เฝือก ชะโลมน้ำมันหรืออาจจะใช้เวทมนต์ประกอบ
3. หมอตำแย ทำคลอดแก่หญิงมีครรภ์
4. หมอนวด รักษาอาการปวดเมื่อยขัดยอกต่าง ๆ

5. หมอที่รักษาเฉพาะโรคอื่น ๆ เช่น หมอรักษาริดสีดวงทวาร หมอรักษากระดูก หมอรักษาโรคพิษสุนัขบ้า เป็นต้น

หมอเหล่านี้จะมีความชำนาญในการรักษาโรคที่ตนศึกษามา และ รูปแบบวิธีการรักษามีทั้งที่คล้ายคลึงกันและแตกต่างกันออกไปตามประสบการณ์เฉพาะตัว นอกจากนี้ในการรักษาโรคซึ่งเกิดจากอำนาจนอกเหนือธรรมชาติหรือเกิดจากการกระทำของผี ก็จะมีหมอล่าผีฟ้า และหมอผีเป็นปฏิบัติการในการรักษาความเจ็บป่วยเหล่านั้น

เพ็ญจันทร์ ประดับมุข (2534) ได้ทำการศึกษาในหมู่บ้านสุขเกษม อำเภอกุฉุชุม จังหวัดยโสธร โดยแยกประเภทของหมอพื้นบ้านออกเป็นแต่ละประเภทดังนี้

1. หมอดู หมอมอ เป็นหมอดูฤกษ์ยามทางโหราศาสตร์ และสาเหตุของโรคภัยไข้เจ็บที่อาจเกิดจากการกระทำของสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ หรือประสบกับความเดือดร้อนจากความเจ็บป่วยเรื้อรัง ของหาย เป็นต้น

2. เฒ่าจ้ำ เป็นผู้ที่ทำหน้าที่ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เกี่ยวกับการสังเวยผี และเทวดาประจำหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังเป็นผู้ช่วยแก้ไขไถ่โทษแก่ลูกบ้านในกรณีทำผิดผี เป็นต้น

3. หมอขวัญหรือหมอสูตร จะทำหน้าที่เรียกขวัญให้อยู่กับเนื้อกับตัวเนื่องจากชาวบ้านมีความเชื่อว่า ถ้าหายขวัญหรือขวัญไม่อยู่กับเนื้อกับตัวจะทำให้เกิดความเจ็บป่วยได้

4. หมอธรรมจะทำหน้าที่ขจัดปัดเป่าผีร้ายทุกประเภท ช่วยปกป้องรักษาชาวบ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข เมื่อเจ็บป่วยชาวบ้านจะไปหาหมอธรรมให้ทำการรักษาให้

5. หมอดำแย ทำหน้าที่ทำคลอดแก่หญิงมีครรภ์

6. หมอยาใหญ่ ทำหน้าที่รักษาโรคต่าง ๆ ให้แก่ชาวบ้านโดยใช้ยาสมุนไพรและคาถาอาคม รวมทั้งทำหน้าที่ทำนายดวงชะตา และวินิจฉัยโรคโดยไม่ต้องถาม หมอประเภทนี้มีสถานภาพสูงกว่าหมอพื้นบ้านประเภทอื่น

7. หมอยา หมายถึงหมอที่มีความรู้เฉพาะเรื่องยาสมุนไพร

8. หมอเป่า เป็นหมอที่ใช้คาถาอาคมเป็นหลักในการรักษาโรคโดยการเป่าไปยังบริเวณที่เจ็บป่วยด้วยลมปาก น้ำ หรือน้ำหมาก บางกรณีอาจจะใช้ยาสมุนไพรร่วมด้วย

สรุปได้ว่าหมอพื้นบ้านมี 13 ประเภทดังนี้คือ

1. หมอดู หมอมอ หรือหมอทายเลข หมายถึงหมอผู้มีความชำนาญในการทายหรือดูโชคชะตา รวมทั้งหาสาเหตุของความเจ็บป่วย ในกรณีที่มีการเจ็บป่วยเรื้อรังและหาสาเหตุของการเจ็บป่วยไม่พบ

2. หมอเสี้ยเคราะห์ จะเป็นหมอที่ทำหน้าที่สะเดาะเคราะห์ให้กับชาวบ้านในกรณีที่ชาวบ้านมีเคราะห์ รวมทั้งทำการสะเดาะเคราะห์ให้กับชาวบ้านที่หมอดูทำนายว่า การเจ็บป่วยนั้นมีสาเหตุมาจากเคราะห์กรรม

3. หมอธรรม หรือหมอทรง หมายถึงคนที่เรียนเวทมนต์คาถาเพื่อทำหน้าที่ขจัดปัดเป่าผีร้ายทุกประเภท เป็นคนที่เรียนเวทมนต์เพื่อปราบผีช่วยรักษาคนที่ถูกผีทำโดยใช้เวทมนต์คาถา

4. หมอเป่า หรือหมอมนต์ หมายถึง หมอที่รักษาการเจ็บป่วยโดยการใช้นเวทมนต์คาถาเป่าไปที่ร่างกายผู้ป่วย และใช้คาถาอาคมบางครั้งอาจใช้สมุนไพรร่วมด้วย

5. หมอกระดูก หรือหมอน้ำมัน หมายถึงหมอที่รักษาอาการกระดูกหักและไขข้อเคลื่อนโดยการใส่เฝือก ชะโลมน้ำมัน หรืออาจจะใช้คาถาอาคมร่วมด้วย

6. หมอยาสมุนไพร หรือหมอยาหม้อ ยาต้ม ยาฝน หมายถึงหมอที่รักษาอาการเจ็บป่วยต่าง ๆ โดยการใช้นยาสมุนไพรหรือยาโบราณหลายอย่างผสมกัน

7. หมอนวด หรือหมอจับเส้น หมายถึงหมอที่รักษาโรคเกี่ยวกับการจับเส้นในร่างกายให้หายจากการปวดเมื่อย และเจ็บป่วย

8. หมอน้ำมนต์ หมายถึงผู้ที่ทำการรักษาโดยการใช้น้ำมนต์และคาถาอาคม
9. หมอดำแย หมายถึงผู้ที่มีความชำนาญในการทำคลอดด้วยวิธีโบราณ
10. หมอทำขวัญ หรือหมอสูตร หมายถึงผู้ที่มีความชำนาญในการทำพิธีกรรมเกี่ยวกับขวัญ เป็นการทำให้ป้องกันและรักษาไม่ให้เกิดความเจ็บป่วยรุนแรง ทำหน้าที่เรียกขวัญให้อยู่กับเนื้อกับตัวไม่ให้หายไปจากร่างเนื่องจากชาวบ้านเชื่อว่าหากขวัญออกจากร่างไม่อยู่กับเนื้อกับตัวแล้วอาจทำให้เกิดความเจ็บป่วยได้
11. หมอลำผีฟ้า หมายถึง ผู้ที่ทำหน้าที่รักษาผู้ป่วยที่เกิดจากการกระทำของอำนาจเหนือธรรมชาติ โดยการล่าและร้องไปรอบ ๆ ตัว ผู้ที่ป่วยพร้อมทั้งอันวอนขอให้ผีฟ้าเทวดารวมทั้งวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายมาช่วยรักษาผู้ที่เจ็บป่วย
12. เฒ่าจ้ำ หมายถึงผู้ที่ทำหน้าที่ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เกี่ยวกับการสังเวณีและเทวดาประจำหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังเป็นผู้ช่วยแก้ไขและไถ่โทษแก่ชาวบ้านในกรณีที่ทำผิดผี
13. หมอยาใหญ่ ทำหน้าที่รักษาโรคต่าง ให้แก่ชาวบ้านโดยการใช้สมุนไพรและคาถาอาคม รวมทั้งทำหน้าที่ทำนายดวงชะตา และวินิจฉัยโรคโดยไม่ต้องถาม เป็นผู้ที่มีความชำนาญในการรักษาโรคหลายชนิดมากกว่าหมอชนิดอื่น หมอประเภทนี้มีสถานภาพกว่าหมอพื้นบ้านประเภทอื่น

8. แนวคิดและทฤษฎีวิวัฒนาการ

ในการศึกษาเกี่ยวกับชุมชนนั้นสิ่งที่จะศึกษาไปพร้อมกันซึ่งผู้ศึกษามีความเห็นว่าน่าจะเกี่ยวข้องกันก็คือ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม (Social and Culture change) โดยเฉพาะในสังคมชนบท โดยแนวคิดที่จะนำมาใช้ในการศึกษาคือแนวคิดของทฤษฎีวิวัฒนาการซึ่งเชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงจะเป็นไปอย่างช้า ๆ ค่อย ๆ เป็น ค่อย ๆ ไป โดยมีการสะสมเพิ่มพูนสลับซับซ้อนเพิ่มขึ้นและมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา โดยไม่กระทบกระเทือนความรู้สึกนึกคิดของประชาชน

แนวคิดของทฤษฎีวิวัฒนาการได้รับอิทธิมาจากผลงานของ ชาลส์ ดาร์วิน (1809-1882) ในหนังสือ "On The Origin of Spices, 1859) ซึ่งได้รับวิวัฒนาการทางชีววิทยา โดยดาร์วินได้เสนอว่า วิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิตทั้งหลายเริ่มมาจากแบบชีวิตที่มีโครงสร้างทางร่างกายอย่างง่าย ๆ แล้วค่อยพัฒนาไปสู่แบบชีวิตที่มีโครงสร้างสลับซับซ้อนขึ้นเรื่อย ๆ จนกระทั่งบางชนิดได้กลายมาเป็นมนุษย์ ซึ่งเป็นสัตว์ที่มีโครงสร้างของร่างกายและระบบประสาทต่าง ๆ สลับซับซ้อนมากที่สุดในปัจจุบัน มนุษย์ในฐานะที่เป็นสัตว์ชนิดหนึ่ง (Species Homo Sapiens) จึงมีความก้าวหน้าทางโครงสร้างของร่างกายมากกว่าชนิดอื่นใด (อ้างใน สนิท สมัครการ, 2534:3) ชาลส์ ดาร์วินได้นำเอาวิวัฒนาการด้านชีววิทยามาอธิบายสังคมมนุษย์ และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ทางวัฒนธรรมของมนุษย์ แนวคิดของเขาได้ปรับปรุงและสรุปกฎวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิตที่สำคัญคือ กฎแห่งการเลือกสรรทางธรรมชาติ (Law of Natural selection) กล่าวคือสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ มากมาย ซึ่งมีการดำรงชีวิตที่ดีจะมีแนวโน้มที่จะสูงขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งจะมีการต่อสู้เพื่อการจะได้มีชีวิตรอดภายในสิ่งมีชีวิตชนิดเดียวกันและระหว่างสิ่งมีชีวิตชนิดอื่น ๆ ในการต่อสู้ครั้งนี้ สิ่งมีชีวิตที่แข็งแรงสามารถปรับตัวให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ได้ดี ก็จะสามารถมีชีวิตอยู่ต่อไป แต่สิ่งมีชีวิตที่อ่อนแอกว่าจะถูกทำลายหรือลดจำนวนลงเรื่อย ๆ จะสูญพันธุ์ไปในที่สุด

ต่อมาทั้งสังคมวิทยา และนักมานุษยวิทยาได้ให้ความสนใจกับแนวคิดของ ชาลส์ ดาร์วิน ในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม โดยให้ความหมายว่า วิวัฒนาการหมายถึงการผ่านขั้นตอนต่าง ๆ (Stage) ก่อนที่จะถึงขั้นที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงนั้นจะเปลี่ยนจากแบบง่าย ๆ ไปสู่ความเจริญก้าวหน้าในสังคมมนุษย์ทุกสังคมจะมีสภาพเช่นกันกับสิ่งมีชีวิตทั้งหลายคือเริ่มต้นจากการเป็นสังคมง่าย ๆ ต่อมาค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปสู่ความเป็นสังคมที่สลับซับซ้อน

แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการวิวัฒนาการของ เอลมัน เซอร์วิส (Elman Sevice, 1960 อ้างใน สนิท สมัครงาน 2534 :5) นักมานุษยวิทยาที่เสนอกฎว่าด้วยศักยภาพของการวิวัฒนาการ (Law of Evolutionary Potential) ซึ่งเสนอให้แยกกระบวนการวิวัฒนาการออกเป็น 2 ระดับอย่างชัดเจนคือวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมของมนุษยชาติ ซึ่งเขาเรียกว่าวิวัฒนาการโดยทั่วไป (General Evolution) กับวิวัฒนาการของแต่ละสังคมซึ่งเขาเรียกว่าวิวัฒนาการเฉพาะ (Special Evolution) เซอร์วิสมองเห็นว่ากระบวนการวิวัฒนาการนั้นอาจวัดความก้าวหน้าได้แน่นอน แต่กระบวนการวิวัฒนาการของแต่ละสังคมนั้นไม่จำเป็นต้องเจริญหรือก้าวหน้าตลอดไป อาจมีได้ทั้งเจริญและเสื่อมโทรมขึ้นอยู่กับปรับตัวแต่ละยุคแต่ละสมัย เซอร์วิสเชื่อมั่นว่า

สังคมที่ไม่เจริญหรือพัฒนาเต็มที่มีศักยภาพที่จะพัฒนาล้ำหน้าสังคมที่พัฒนาแล้วได้ เพราะตามหลักของการปรับตัวที่ว่า "หลักการว่าด้วยการอิมิตัว" (Principle of Stabilization) ที่ว่าสังคมใดที่พัฒนาปรับตัวได้ดีมากแล้วก็จะอยู่ในภาวะอิมิตัว การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นต่อไปจะน้อยลง ส่วนสังคมที่กำลังพัฒนาคือกำลังก้าวไปข้างหน้าเรื่อย ๆ แต่ยังไม่เต็มที่หรือถึงจุดอิมิตัวนั้น โอกาสในการพัฒนาในช่วงนี้มีสูงมาก ทำให้อัตราการเปลี่ยนแปลงหรือเจริญเติบโตสูงกว่า ฉะนั้นโอกาสศักยภาพของการพัฒนาในช่วงต่อไปจึงมีมากกว่าและอาจพัฒนาล้ำหน้าสังคมที่อยู่ในภาวะของการอิมิตัวได้ ทั้งนี้เป็นเรื่องของแสวงหาโอกาสจากสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยอย่างเต็มที่ เซอร์วิสเชื่อว่าวิวัฒนาการของสังคมกับวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิตตกอยู่ภายใต้หลักการเดียวกัน

ทฤษฎีเกี่ยวกับวิวัฒนาการที่กล่าวมาแล้วข้างต้นถึงแม้ว่าจะมีความแตกต่างกันในรายละเอียดแต่กระบวนการวิวัฒนาการก็เป็นปรากฏการณ์ที่กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสังคมและวัฒนธรรมว่าเป็นไปอย่างช้าบ้างเร็วบ้างขึ้นอยู่กับสภาวะแวดล้อมนั้น มีการสะสมเพิ่มพูนความสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นโดยไม่กระทบกระเทือนต่อความรู้สึกของประชาชนซึ่งสามารถนำมาใช้ในการวิเคราะห์สังคมและวัฒนธรรมของชนบทใหม่ได้อย่างเหมาะสม

ผู้เขียนใช้แนวคิดทฤษฎีวิวัฒนาการเพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการรักษาพยาบาลพื้นบ้านของหมอยาในตำบลที่ศึกษา

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษาค้นคว้างานการวิจัยทั้งในประเทศ และ ต่างประเทศ เกี่ยวกับการรักษาพยาบาลพื้นบ้านนั้นได้มีผู้ทำการศึกษาไว้หลายลักษณะไม่ว่าจะเป็นการเจ็บป่วยทางกายหรือการเจ็บป่วยทางจิต ซึ่งเกี่ยวข้องกับการใช้กระบวนการการรักษาแบบพื้นบ้านเข้ามามีเกี่ยวข้องรวมทั้งความเชื่อของไสยศาสตร์ และผีสิงเทวดา ซึ่งมีส่วนในการเจ็บป่วยของมนุษย์ ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

งานวิจัยในต่างประเทศ

ปีเตอร์ (Peter ,1981) ได้รายงานเกี่ยวกับหมอกกลางบ้านในเนपालซึ่งเป็นคนทรงทำหน้าที่พิเศษทางศาสนา ต้องผ่านการฝึกหัดการรักษามีความเชื่อเรื่องวิญญาณในพิธีจะมีการชักของผู้เข้าร่วมพิธีการ ซึ่งถูกแปลว่า เป็นการเข้าทรงของวิญญาณคำพูดของวิญญาณมีอิทธิพลต่อการรักษาส่วนใหญ่ของพิธีการ การรักษานั้นกระทำโดยผู้ชาย

ฮุสตัน (Houston,1997)ได้ทำการศึกษาวิธีการรักษาแบบพื้นเมือง ในซุรินามพบว่า มีหมอมนต์ซึ่งเรียกว่า "Obianum" เป็นผู้รักษาซึ่งมีความเชื่อว่า อาการแต่ละอาการที่เกิดขึ้นในผู้ชายเกิดจากสมาชิกคนใดคนหนึ่งในครอบครัวได้กระทำความผิดต่อบรรพบุรุษดังนั้นการรักษาโรคทำได้โดยการจัดความตึงาม ในแต่ละคนหรือในแต่ละครอบครัวให้เกิดความสมดุลกันขึ้นใหม่เป็นการสร้างขวัญและกำลังใจขึ้นใหม่ ซึ่งเขาเสนอให้เห็นอาการของโรค 3 อย่าง ซึ่งมีส่วนสัมพันธ์กับความเชื่อและรักษา ได้แก่

1. ฟิโอฟิโอ (Fiofio) ซึ่งเป็นอาการที่พบในพวก จูกะและซารามากาเชื่อว่าบุคคลสามารถป่วยหรือตายได้จากการถูกสาปแช่งจากผู้อื่นซึ่งมุ่งร้ายมาสู่ตน
2. โลว (Lown) เป็นความเจ็บป่วยที่เกิดจากคนอื่น ซึ่งไม่เป็นตัวที่ทำให้เกิดโรคได้
3. ดิจิบรี-เอต หรือ เดวิดฮาร์ท (Dijibri ate or david hart) มีผลทำให้บุคคลถูกอำนาจซึ่งทำให้คนทำลายตนเองหรือทำลายผู้อื่นได้

สคิววาร์ส (Sklewartz) ได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับ การรักษาพยาบาลของชาวเกาะของมาเลเซียพบว่า การที่ชาวเกาะเลือกใช้การแบบพื้นบ้านนั้น พบว่า เขามีความเชื่อว่าการเจ็บป่วยนั้นมีสาเหตุมาจากการสาปแช่งของบุคคลในกลุ่มหรือภายนอกกลุ่มหรือเวทมนต์คาถา ส่วนการเจ็บป่วยทางกาย เชื่อว่ามีสาเหตุมาจากการที่มีสิ่งที่ไม่ดีตัวตนหรือไม่เกี่ยวกับบุคคลจะรักษาแบบพื้นบ้าน ถ้าไม่หายจะไปรักษาแบบตะวันตกถ้าการรักษาแบบตะวันตกไม่หายก็จะหันไปรักษาแบบพื้นบ้าน

Jegade ได้ศึกษาเกี่ยวกับบทบาททางสังคม และวัฒนธรรมในการรักษาผู้ป่วยในประเทศไนจีเรีย พบว่า ผู้ป่วยนิยมใช้การรักษาแผนโบราณอย่างกว้างขวางแม้จะมีการแพทย์แบบตะวันตกเข้าไปมากแล้วก็ตาม ผลของการศึกษาพบว่าผู้ป่วย 1 ใน 3 ของกลุ่มตัวอย่างที่เคยไปรักษาแผนโบราณ ทั้งในเมืองและในชนบท ส่วนสาเหตุที่ผู้ป่วยนิยมไปรักษาแบบแผนโบราณมากเพราะประชาชนไนจีเรียมีความเชื่อเรื่อง สาเหตุของโรคภัยไข้เจ็บ เนื่องมาจากสิ่งนอกเหนือธรรมชาติประกอบกับการขาดแคลนแพทย์แผนปัจจุบันที่จำนวนน้อย ส่วนแพทย์แผนโบราณมีจำนวนมากและมีชื่อเสียงในการรักษาผู้ป่วย แล้วประสบความสำเร็จ หายจากการเจ็บป่วย นอกจากนี้ชาวไนจีเรียยังคุ้นเคยกับการรักษาแบบดั้งเดิมเป็นประเพณีพื้นบ้านของชาวแอฟริกาโดยเฉพาะการใช้ดนตรีและการสวดมนต์อ่อนวอน เข้าร่วมในการรักษาด้วย

การศึกษาของเดวิส เอล กอลลิง (2529) ที่เกี่ยวกับบทบาทของหมอพระในการรักษา โดยเฉพาะการเจ็บป่วยโรคจิต โรคประสาทนั้น ส่วนมากนิยมรักษาหมอพระทั้งนั้นเพราะจากความเชื่อว่าโรคดังกล่าวเป็นการกระทำของสิ่งที่อยู่นอกเหนือธรรมชาติและมีความเชื่อว่าอำนาจของพระสงฆ์อยู่สูงกว่าอำนาจภูติผี การรับการรักษาจากหมอพระจึงทำให้เกิดความเชื่อมั่นได้มากกว่า

เดวิด คินซี และคณะได้ศึกษาเกี่ยวกับอำนาจและผลสำเร็จของผู้รักษาพื้นเมืองในมาเลเซีย ซึ่งเกิดจากความเชื่อว่าเป็นเพราะอยู่ใกล้ชิดกับโลกวิญญาณ ซึ่งผู้รักษาได้แสดงถึงความมีทักษะและเทคนิคในการรักษาโดยเชื่อว่าสาเหตุของความเจ็บป่วยมาจากความเชื่อทางไสยศาสตร์ และ ศาสนาเป็นส่วนใหญ่ รวมทั้งความคาดหวังของผู้ป่วย ซึ่งทำให้เกิดความวิตกกังวล เขาพบว่าการรักษาของหมอผีมีสิ่งที่ทำให้ผู้ป่วยหายได้อย่างรวดเร็ว คือ ใช้ลักษณะของการมีอำนาจในการยุ่งเกี่ยวหรือแก้ไขปัญหาล้วนตัวของผู้ป่วยน้อยมากแต่ใช้ความซื่อสัตย์และการอุทิศตนเองของผู้รักษาที่มีต่อผู้ป่วย

Ademuwagun ศึกษาพบว่า หมอโบราณในประเทศไนจีเรีย เป็นที่นิยมกันมากในหมู่ประชาชน เพราะว่าหมอโบราณนั้นมีลักษณะทางวัฒนธรรมเหมือนคนไข้ ตลอดจนเชื่อว่าเทคนิคการรักษาของหมอโบราณนั้นสามารถอธิบายให้คนไข้ฟัง ตลอดจนการที่คนไข้เชื่อว่าเทคนิคการรักษาของหมอโบราณนั้นสามารถอธิบายให้คนไข้เข้าใจถึงอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมที่มีต่อสุขภาพอนามัยของมนุษย์ตามพื้นฐานความเชื่อของคนไข้

Sehwartz (1969) ได้ศึกษาเกี่ยวกับการรักษาพยาบาลของชาวเกาะ Adimarity, Malanesia พบว่า การที่ชาวเกาะเลือกใช้การรักษาแบบพื้นบ้านนั้นเขามีความเชื่อว่าการเจ็บป่วยนั้นมีสาเหตุมาจากสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ เช่น ความเจ็บป่วยทางจิตหรือการเจ็บป่วยที่มีสาเหตุมาจากการสาปแช่งของบุคคลภายในกลุ่ม หรือจากเวทมนต์คาถาของบุคคลซึ่งอยู่ภายนอกกลุ่ม ส่วนการเจ็บป่วยทางกายเชื่อว่ามีสาเหตุมาจากสิ่งที่ไม่มิตัวตน หรือไม่เกี่ยวกับบุคคลจะรักษาแบบพื้นบ้าน ถ้าไม่หายจะไปรักษาแบบตะวันตก หรือถ้าไปรักษาแบบตะวันตกเป็นอันดับแรกแล้วไม่หายก็จะไปรักษาแบบพื้นบ้านอีก

George Henclesson (1981) ได้ศึกษาเกี่ยวกับการให้บริการรักษาแบบพื้นบ้านของประชาชน ที่ประเทศเปอร์โตริโก พบว่า ประชาชนในชุมชนที่ศึกษานั้นนิยมไปรับการรักษาจากหมอสมุนไพร เนื่องจากมีความเชื่อว่าสาเหตุของการเจ็บป่วยตามทฤษฎี "ร้อน" "เย็น" ซึ่งทฤษฎีนี้ได้กล่าวถึง "ร้อน" เป็นสัญลักษณ์ของความอบอุ่น ความดี สุขภาพดี มิตรภาพดี ส่วน "เย็น" เป็นสัญลักษณ์ของความอ้างว้าง ความชั่ว การที่สุขภาพไม่ดี ประชาชนมีความเชื่อเกี่ยวกับสภาพร่างกายของมนุษย์ว่าสามารถแก้ไขความเจ็บป่วยด้วยการยึดหลักความสมดุลโดยใช้สิ่งตรงข้ามแก้กัน เช่น คนไข้คนหนึ่ง พาลูกสาวที่เป็นโรคตาแดงเพราะความเย็นซึ่งถือว่าไม่ดี เข้าสู่ดวงตาทำให้ตาอักเสบ แดง บวม เขาจึงพาลูกสาวไปให้หมอสมุนไพรรักษาให้

Johnson, Carmen Aeosta (1979) ได้ศึกษาเกี่ยวกับโรคอุจจาระร่วงในเด็กและการรักษาแบบพื้นบ้าน (Folk Medicine) ในรัฐเท็กซัสตอนใต้สหรัฐอเมริกาโดยทำการสัมภาษณ์อย่างลึกเกี่ยวกับความเชื่อสาเหตุของโรคอุจจาระร่วงตามระบบการรักษาแบบพื้นบ้านพบว่าสาเหตุพื้นฐานที่สำคัญที่สุดก็คือความไม่สมดุลระหว่างคุณสมบัติร้อนและเย็นของสารประกอบอันเป็นองค์ประกอบของร่างกายโดยธรรมชาติ มารดาของเด็กเชื่อว่าอุจจาระร่วงเป็นการป่วย "เย็น" และจำเป็นต้องการการรักษาประเภท "ร้อน" เพื่อมาทำให้เกิดความสมดุลตั้งนั้นของเหลวที่ใส ๆ ซึ่งถูกจำแนกว่าอยู่ในประเภท "เย็น" จึงไม่เหมาะสำหรับการรักษาโรคอุจจาระร่วง

David Landy ได้ศึกษาวิจัยในประเทศเปอร์โตริโก ที่หมู่บ้าน Ville Canca เมื่อปี พ.ศ. 1955 พบว่าชาวบ้านยังมีความเชื่อในเรื่องคุณภาพของสมุนไพรอยู่มาก จึงนิยมไปใช้บริการการรักษาแผนโบราณเวลาเจ็บป่วย (อังกโน บุษมาศ บุญใจเพชร)

งานวิจัยในประเทศไทย

การศึกษาของ เบญจา ยอดดำเนิน-แอตติกส์และคณะ (2532) ที่อำเภอห้างฉัตร จ.ลำปาง เกี่ยวกับพฤติกรรมอนามัยว่าในหมู่บ้านมีการใช้บริการสุขภาพหลายอย่างทั้งแผนโบราณและแผนปัจจุบันพบว่าคนที่ผู้ป่วยจะไปรับบริการแบบใดนั้น ขึ้นอยู่กับความเชื่อในสาเหตุของความเจ็บป่วยถ้าเชื่อว่าโรคใดมีสาเหตุมาจากอำนาจนอกเหนือธรรมชาติจะใช้วิธีการรักษาแบบแผนโบราณซึ่งชาวบ้านเชื่อเกิดจากการกระทำของผี เพราะบุคคลผู้นั้นทำให้ผีโกรธ ฉะนั้นการรักษา มักจะเป็นการเซ่นไหว้บวงสรวงเพื่อให้ผีถ่ายถอนอำนาจหรือพิษร้ายแรงจนถึงขนาดว่าผีไม่ยอมให้อภัย

การศึกษาของอรทัย รวยจินดา และกาญจนา แก้วเทพ (2523) เรื่องบทบาทของแพทย์แผนโบราณในการพัฒนาสาธารณสุขไทย พบว่าปัจจัยที่ดึงดูดให้คนไข้จำนวนร้อยละ 50.9 ของกลุ่มตัวอย่างที่มารักษากับหมอแผนโบราณ เพราะว่าคนไข้มีความเชื่อในวิธีการรักษาด้วย

จากการศึกษาของชูศักดิ์ สุวิมลเสถียร (2537) กว่าจะการรักษาด้วยวิธีพื้นบ้านของชาวจีนอพยพที่จังหวัดเชียงรายพบว่า กว่าจะเป็นส่วนหนึ่งของระบบการแพทย์พื้นบ้านและเป็นส่วนหนึ่งในวัฒนธรรมในชุมชน ชาวบ้านมีวิธีการและมีโลกทัศน์ในการอธิบายปัญหาความเจ็บป่วยเป็นของตนเองซึ่งเป็นเรื่องที่สามารถเข้าใจกันเองในชุมชน สามารถแก้ไขความเจ็บป่วยในขั้นต้นได้ ซึ่งสาเหตุที่ชาวบ้านมีพฤติกรรมที่นำมาสู่การรักษาด้วยวิธีดังกล่าวคือ ได้รับผลดีจากประสบการณ์ในครั้งก่อน สะดวกและรวดเร็ว สามารถใช้บรรเทาความเจ็บป่วยในยามขาดแคลนยา สามารถพึ่งตนเองได้และมีความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกันในระหว่างการรักษา โดยกระบวนการรักษาแต่ละครั้งขึ้นอยู่กับการวินิจฉัยความรุนแรงของอาการที่เกิดขึ้น

จากการศึกษาของกฤตยา แสงวงเจริญ (2527) เรื่องหมอสำเภา ผู้รักษาพื้นบ้านที่จังหวัดร้อยเอ็ด พบว่าหมอสำเภาส่วนได้รับการนับถือในการเป็นผู้นำ เมื่อมีกิจกรรมพิเศษมักจะได้มีส่วนร่วมทุกครั้ง หมอสำเภาเชื่อว่า การรักษาเกิดขึ้นโดยกระบวนการกระทำของผีฟ้าที่สิงสถิตอยู่บนฟ้าเป็นผีที่ดีมีพลังอำนาจในการช่วยด้วยการรักษานั้น เขาจะพยายามตัดสินใจว่าการเจ็บป่วยมีสาเหตุจากอะไร ควรรักษาอย่างไรโดยอาศัยประสบการณ์การเจ็บป่วยของครอบครัวเพื่อนและผู้รู้ในหมู่บ้าน ซึ่งจะแนะนำให้ปฏิบัติตนอย่างไรจึงจะหาย หมอสำเภาเชื่อว่าการเจ็บป่วยเกิดจาก

- ผู้ทั่วไปไม่พอใจในคนใดคนหนึ่ง หรือตัวผู้ป่วยเอง จึงลงโทษด้วยการทำให้เกิดอาการเจ็บป่วยขึ้น ลักษณะนี้หมอผีฟ้าจะช่วยให้
- โรคที่ผีไม่ได้ทำ แต่รักษาได้
- โรคที่ผีไม่ได้ทำและผีฟ้าก็ช่วยไม่ได้ ก็จะแนะนำให้รักษาด้วยวิธีอื่น

ซึ่งผลการรักษาพบว่าการรักษาอาจได้ผลหรือไม่ขึ้นอยู่กับตัวผู้ป่วยเองและโรคที่เป็นทั้งนี้การที่หมอผีฟ้ารักษาหายอาจเกิดจาก ความเชื่อถือในหมอผีฟ้าเอง ความเข้าใจในตัวผู้ป่วยของหมอผีฟ้าที่อยู่ในสังคมวัฒนธรรมเดียวกันจะมีความคิดที่ไม่แตกต่างกัน มีความเข้าใจผู้ป่วยมากกว่า การได้มีกิจกรรมร่วมกันเช่นการร้องเพลง การที่มีบรรยากาศที่เต็มไปด้วยไมตรี จากลูกศิษย์ที่เข้าร่วม การได้ระบายนปัญหาต่าง ๆ ออกมา การได้รับความรู้สึกว่าได้รับการปกป้องแม้เมื่อหายจากโรคแล้วผู้ป่วยยังต้องผูกพันเป็นศิษย์ การมีพิธีกรรมที่น่าเชื่อถือ

จากการศึกษาของจิราพรรณ แดงก่อ (2536) เรื่องบทบาทของการเข้าทรงที่มีต่อการรักษาโรคศึกษาเปรียบเจ้าแม่กวนอิมและท้าวมหาพรหม พบว่า ในการรักษาความเจ็บป่วยนั้นมนุษย์มีวิธีการที่แตกต่างกัน เพื่อให้หายจากการเกิดโรค แต่ถ้าหากหมดทางรักษาแล้วหนทางสุดท้ายที่จะเลือก กระทำคือการรักษาแบบใช้อำนาจเหนือธรรมชาติมารักษาซึ่งต้องอาศัยความเชื่อและความศรัทธาเป็นสิ่งสำคัญ รวมทั้งมีความสัมพันธ์ผูกพันกับอำนาจเหนือธรรมชาติอย่างแรงกล้าเหมือนกับว่าได้สัมผัสกับอำนาจเหนือธรรมชาตินั้นทั้งร่างกาย และจิตใจ การรักษาจึงจะได้ผล นอกจากนี้จากการวิจัยยังพบว่า การรักษาแบบใช้อำนาจเหนือธรรมชาติโดยใช้คนทรงหรือสื่อ (Medium) นั้นยังมีปรากฏให้เห็นในสังคมปัจจุบันและมีบุคคลทุกระดับชั้น ทุกเพศ ทุกวัยไปใช้บริการซึ่งพบการรักษาจะผันแปรอย่างไรขึ้นอยู่กับความเชื่อและความศรัทธาของแต่ละบุคคล

การศึกษาเรื่องการเลือกใช้บริการการรักษาโรคแผนพื้นบ้าน และปัจจุบันของทิพย์สุภา เณรทอง (2533) ที่ อ.เมือง จ. นนทบุรี พบว่า ผู้ให้การรักษาแผนพื้นบ้านมีทั้งบรรพชิตและฆราวาส โดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้ โดยการแสวงหาด้วยตนเอง และอาศัยประสบการณ์ในการรักษาเป็นหลัก การทำงานมีลักษณะเป็นการช่วยเหลือเหลือผู้ป่วยโดยไม่หวังผลตอบแทน วิธีการรักษาใช้ทั้งพุทธไสยศาสตร์และสมุนไพร โดยมีกระบวนการการรักษาไม่ซับซ้อนมากนัก

โดยอาการที่พบจะมีทั้งที่ปรากฏอาการทางกายชัดเจน สามารถมองเห็นและรู้ได้ว่าป่วยเป็นโรคอะไรรวมทั้งผู้ที่มีอาการเจ็บป่วยซึ่งเกิดจากความเชื่อโดยหมอพื้นบ้านจะเป็นผู้อธิบายให้ผู้ป่วยได้เข้าใจถึงสาเหตุของการเกิดโรคก่อนที่จะทำการรักษา ผู้ป่วยที่เป็นโรคเรื้อรังบางรายเคยเข้ารับการรักษาแบบพื้นบ้านมาก่อนที่จะเข้ารับการรักษาพยาบาลแผนปัจจุบัน และผู้ป่วยบางคนรับการรักษาทั้งแผนปัจจุบันและแบบพื้นบ้านควบคู่กันไป เพื่อความแน่ใจในความหวังที่จะหายจากโรคที่เป็นอยู่

การศึกษาเรื่องบทบาทของพระสงฆ์ในการบำบัดรักษาโรคของ วไลพร ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม (2521) ได้ข้อสรุปว่า การรักษาโรคของพระสงฆ์ในการบำบัดรักษาทางกายและจิต โดยตั้งอยู่บนความเชื่อพื้นฐานทางวัฒนธรรมทางการแพทย์พื้นบ้าน มีการปฏิบัติ ทางไสยศาสตร์ร่วมด้วยซึ่งการรักษาโรคของพระสงฆ์นี้เป็นที่พึ่งทั้งร่างกายและจิตใจของผู้ป่วยที่นับถือพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ ผู้ป่วยส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีการศึกษาน้อย มีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างต่ำ และมีปัญหาทางสุขภาพที่การรักษาแผนปัจจุบันไม่สามารถเยียวยารักษาให้หายได้

การศึกษาเรื่องวัฒนธรรมของการใช้สมุนไพรของชาวบ้านสุขเกษม จังหวัดยโสธร ของ เพ็ญจันทร์ ประดับมุข (2534) ได้กล่าวถึงการแพทย์พื้นบ้านว่า ชาวบ้านคงนิยมไปแสวงหาการใช้บริการกับหมอพื้นบ้านมากกว่าการใช้บริการจากสถานบริการของรัฐบาล ทั้งนี้ในชุมชนยังคงมีความหลากหลายของประเภทหมอพื้นบ้าน และจำนวนการดำรงอยู่ของหมอพื้นบ้านปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน โดยการดำรงอยู่ของหมอพื้นบ้านดังกล่าวอาจมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องจากวิถีคิดเกี่ยวกับการอธิบายสาเหตุของการเกิดโรคแบบพื้นบ้านซึ่งยังคงมีอยู่ ความศรัทธาในการให้บริการของหมอพื้นบ้าน หมอพื้นบ้านยังคงตอบสนองต่อความต้องการของประชาชนที่เจ็บป่วย การมีวิถีปฏิบัติที่สอดคล้องกับระบบความคิดความเชื่อของชาวบ้าน การมีข้อปฏิบัติที่เคร่งครัดของหมอพื้นบ้านมากกว่าบุคคลธรรมดา ในขณะที่ชาวบ้านไม่มีความศรัทธาในสถานบริการของรัฐ และความสามารถในการรับบริการที่น้อยกว่าการรักษาแผนปัจจุบันโดยทั่วไปแล้วชาวบ้านส่วนใหญ่มีฐานะทางเศรษฐกิจปานกลางค่อนข้างยากจน

การศึกษาของ จินตนา กาญจนถวัลย์ (2535:163,153) เกี่ยวกับการรักษาโรคของชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยงที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี พบว่าชาวบ้านที่เจ็บป่วยมักจะไปรักษาพยาบาลกับหมอผีและหมอพื้นบ้านโดยโรคที่ไปหาหมอผีนั้นเป็นโรคที่เชื่อว่าเกิดจากผีตมผีโดนคุณไสยหรือทำอะไรไม่ดีหมอผีจะทำพิธีทางไสยศาสตร์ เช่น ทำพิธีสวดคาถาไล่ผีออกจากร่าง ขอมมาทำพิธีสะเดาะเคราะห์ ขอมมา ฯลฯ ถ้าหากไปหาหมอพื้นบ้านก็จะใช้สมุนไพร รากไม้

มาใช้ในการรักษาซึ่งโรคที่เกิดขึ้นถ้าหากเป็นมาก ๆ ก็จะไม่หายบางคนอาจเสียชีวิตถ้าหากเป็นน้อย ๆ ก็หายจากการเจ็บป่วยได้

งานวิจัยของ อุดม เพชรศิริ เรื่องสุขภาพอนามัยของประชาชน จังหวัดฉะเชิงเทรา ได้ค้นพบเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องอนามัยของประชาชนว่าเหตุผลที่ประชาชนมีความเชื่อเรื่องการรักษาแผนโบราณเพราะว่าเห็นผลการรักษามาแล้วว่ามีประสิทธิภาพสูง

งานวิจัยของ วไลพร ภาณุตานนท์ ณ มหาสารคาม ก็พบว่า สาเหตุหนึ่งของผู้ป่วยไม่ไปรับการรักษาแผนปัจจุบัน เนื่องจากไม่เชื่อว่าหมอรักษาโรคที่เป็นอยู่ให้หายได้ และผู้ป่วยก็ยังเชื่อว่า แม้การรักษาจากหมอจะไม่ค่อยมีเหตุผลที่เป็นวิทยาศาสตร์นัก แต่ก็สามารถรักษาโรคเรื้อรังบางชนิดได้ในระยะเวลาที่ไม่นานเกินไป และผู้ป่วยบางคนก็ให้เหตุผลว่าการรักษาโรคตามแผนใหม่นั้นมีหลักเกณฑ์ดี แต่การรักษาโรคเรื้อรังไม่ค่อยได้ผล

จากการศึกษาของนักวิชาการอื่น ๆ เกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผีและวัฒนธรรมซึ่งมีส่วนเกี่ยวกับการเจ็บป่วยทางจิต หรือเกี่ยวข้องกับขบวนการการรักษาโรคทางจิตจากหมอชาวบ้านนั้นถ้าดูเกี่ยวกับการให้ความหมายเกี่ยวกับผู้รักษาพื้นบ้านของทอเรย์ (Torrey, 1969) พบว่าผู้ที่ทำการรักษาโรคมีหลายประเภทซึ่งได้รับการยอมรับเข้าในระบบของประเพณีในสังคมเกี่ยวกับความเจ็บป่วยทางจิตใจ ในประเทศไทยพบว่า การเจ็บป่วยทางจิตใจยังปฏิบัติตนอย่างล้าหลังและอยู่อย่างอดทนโดยเฉพาะในภาคอีสานมีความเชื่อว่าการเจ็บป่วยทางด้านจิตใจเป็นเพราะมีการสิงสู่ของวิญญาณที่ชั่วร้าย และในขณะเดียวกันก็มีความเชื่อว่ามีผีที่ดี สามารถลดบันดาลให้เกิดความสุขได้ซึ่งตามความเชื่อเรื่องผีนั้นพระอริยานุวัตร เขมจารีเถระ (2526) ได้กล่าวถึงผีชาวอีสานเชื่อมีเทวดา มีเจ้าป่า ผีปู่ตา เหล่านี้ จะเป็นผีที่มีคุณธรรมคอยปกปักรักษาให้พ้นจากทุกข์ภัยต่าง ๆ

ธวัช บุญโณทก (2526) ได้กล่าวถึงความเชื่อเรื่องผีของชาวอีสานว่า "ความเชื่อเรื่องภูติผีในสังคมอีสานนั้นยังฝังแน่นอยู่ในวิถีประชาชนของสังคม ในรอบศตวรรษที่ผ่านมา ซึ่งผีที่กล่าวถึงคือ ผีฟ้า หรือ ผีแถน เป็นผีที่มีลักษณะเทพ เป็นผีที่มีอำนาจมาก เป็นผีที่ดี ผีเจ้าปู่หรือ ผีบรรพบุรุษ ผีมหาลักษณ์หลักเมือง เป็นผีที่คอยปกปักรักษาคุ้มครองภัยแก่ประชาชน ส่วนผีที่ให้ร้ายแก่มนุษย์ เช่น ผีปอบ ผีโพง ผีกระสือ หรือ ผีชั้นเลวอื่น ๆ ซึ่งคอยรังแกและให้โทษของมนุษย์"

จากการศึกษาของ สัจันสุวรรณเลิศ และคณะ 2521 พบว่า ผู้ป่วยหญิงร้อยละ 74 และชายร้อยละ 60 ที่มารักษาในโรงพยาบาลศรีธัญญา ได้รับการรักษาจากผู้รักษาพื้นบ้านมาก่อน ได้แก่ หมอมนต์ หมอกลางบ้าน หมอผี หมอสมุนไพรมะพร้าว หมอพระ หมอลำผีฟ้า เป็นต้น ซึ่งจากการศึกษาต่อมาพบว่า ผู้ที่มีหน้าที่ทำการรักษาโรคจิต คือ ผีฟ้า ซึ่งเป็นผีที่มีอำนาจมาจากท้องฟ้าในรักษาที่มีการสืบทอดต่อ ๆ กันมาในผู้ที่เชื่อถือสำหรับสาเหตุของการเจ็บป่วยโรคจิตนั้น ชาวบ้านเชื่อว่าเกิดจากการกระทำของผีปอบ ผีเข้า หรือ ประชาชนกระทำการละเมิดข้อห้ามของชุมชน รวมทั้งทำหน้าที่ทำนายดวงชะตา และวินิจฉัยโรคโดยไม่ต้องถาม หมอประเภทนี้มีสถานภาพสูงกว่าหมอพื้นบ้านประเภทอื่น ๆ

จากกรอบแนวคิดและทฤษฎีและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องสามารถตั้งสมมติฐานได้ดังนี้

1. ความเชื่อในสาเหตุของการเกิดโรคทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
2. ความเชื่อเรื่องผีทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
3. ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
4. ความเชื่อเวทมนต์คาถาทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
5. ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์ทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
6. ความเชื่อเรื่องธาตุทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
7. ความเชื่อในระบบการแพทย์พื้นบ้านทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
8. ความสัมพันธ์แบบปฐมภูมิทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
9. ประสิทธิภาพในการรักษาพยาบาลของหมอพื้นบ้านทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
10. ประสบการณ์ในการรักษาพยาบาลของชาวบ้านทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
11. ความเชื่อในหมอพื้นบ้านทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน

นิยามศัพท์

1. หมอพื้นบ้านในที่นี้ หมายถึง หมอยาซึ่งเป็นผู้ที่มีบทบาทในการวินิจฉัยการรักษาพยาบาลให้แก่ผู้ป่วย ทั้งทางร่างกาย และจิตใจ โดยใช้วิธีการแบบพื้นบ้านที่สืบทอดกันมา และปรับเปลี่ยนตามสภาพการณ์ภายในระบบวัฒนธรรมของชุมชน

2. ระบบการแพทย์พื้นบ้าน หมายถึง ระบบการแพทย์ที่สังคมสังเคราะห์ขึ้น และได้รับการถ่ายทอดสืบทอด ๆ กันมา ในท้องถิ่นและวัฒนธรรมที่แตกต่างกันออกไป โดยมีขบวนการการรักษาโรคตามแบบของชุมชน

3. ชนบท หมายถึง สภาพสังคมและวัฒนธรรมที่มีวิถีการดำเนินชีวิตซึ่งเรียบง่าย มีสภาพความเป็นอยู่ที่พึ่งพาอาศัยกัน มีความเป็นอยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติ รวมทั้งเป็นสังคมที่ห่างไกลจากความเจริญ

4. การเจ็บป่วย หมายถึง สภาวะที่ร่างกายปรับตัวได้ในวงจำกัด ไม่สามารถตอบโต้หรือปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม เช่น ผู้ที่เป็นโรคจะไม่มีความสุขสบายทั้งกายและใจ ขาดความสมดุลขึ้นในตัว ซึ่งจะแสดงอาการต่าง ๆ ออกมาภายนอกให้เห็น

5. การรักษาพยาบาล หมายถึง การช่วยเหลือทั้งร่างกาย จิตใจ แก่ผู้ที่เจ็บป่วยให้หายจากการเจ็บป่วยที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะโดยวิธีการใด ๆ ก็ตาม

6. ความเชื่อเรื่องผี หมายถึง สิ่งไม่มีตัวตนที่มีอำนาจในการทำให้ชาวบ้านเกิดการเจ็บป่วยได้

7. การขัดเกลาทางสังคม หมายถึง การถ่ายทอดความเชื่อในการเกิดโรคต่าง ๆ จากกลุ่มพ่อแม่ไปยังลูกหลาน

8. ความสัมพันธ์แบบปฐมภูมิ หมายถึง ความสัมพันธ์ที่เป็นส่วนตัว ใกล้ชิด เช่น พ่อแม่ ลูก เพื่อน เป็นต้น

9. ประสิทธิภาพในการรักษาพยาบาล หมายถึง ความสามารถในการรักษาพยาบาล

10. ประสบการณ์ในการรักษาพยาบาล หมายถึง ความเชี่ยวชาญ หรือ สิ่งที่เคยพบเห็น
มีโอกาศได้ทำมาก่อน

11. ชาวบ้าน หมายถึง ประชาชนที่อาศัยอยู่ในตำบลธาตุ และ ตำบลยางสว่าง อำเภอ
รัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์

ระเบียบวิธีวิจัย

ในการศึกษาครั้งนี้ ใช้วิธีการศึกษาทางมานุษยวิทยา ซึ่งเน้นหนักในการให้ความสำคัญของการเก็บข้อมูลภาคสนามเป็นหลัก ดังนั้นวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามนั้นจะต้องกระทำโดยละเอียด รอบคอบ และใช้วิธีการที่สอดคล้องกับสภาพและสถานการณ์ที่เกิดขึ้นเพื่อให้ได้ข้อมูลได้ผลตามความต้องการดังนี้

1. วิจัยเอกสาร โดยทำการค้นคว้าจากเอกสารต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวกับการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านตามห้องสมุดต่าง ๆ เช่น หอสมุดมหาวิทยาลัยมหิดล ศาลายา หอสมุดสถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบทมหาวิทยาลัยมหิดล สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นต้น

2. งานวิจัยสนามทางมานุษยวิทยา โดยใช้เทคนิควิจัยดังต่อไปนี้

2.1 การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม (Participant observation) หมายถึงว่า ผู้วิจัยได้เข้าไปอยู่อาศัยกับชาวบ้าน โดยการบวชเป็นพระสงฆ์ เข้าไปอยู่ในวัดของชุมชนที่ศึกษา โดยร่วมกิจกรรมและสังเกตพฤติกรรมของชาวบ้านตามความเหมาะสม ในระหว่างการศึกษาผู้วิจัยอยู่ในชุมชน โดยตลอดระยะเวลา 4 เดือน คือ ตั้งแต่เดือนกรกฎาคม 2538 - ตุลาคม 2538 พร้อมทั้งสร้างความสนิทสนมกับชาวบ้านโดยการเข้าชุมชนสนทนากัยชาวบ้านโดยตลอด รวมทั้งการทำกิจกรรมต่าง ๆ ตามวัดในชุมชนที่ศึกษา หลังจากลาสิกขาแล้วผู้วิจัยมีเวลาในการเก็บข้อมูลในฐานะของฆราวาส 20 วัน เพื่อเก็บข้อมูลต่าง ๆ ที่ไม่สามารถกระทำได้เมื่อเป็นพระสงฆ์ เพื่อประโยชน์ในการเข้าถึงข้อมูลที่เป็นจริงและถูกต้อง และเมื่อมีเหตุการณ์เกี่ยวกับการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านในชุมชนผู้วิจัยจะเดินทางไปสังเกตทุกครั้งที่ทราบว่ามีการรักษา โดยกลุ่มตัวอย่างที่รักษาที่หมอพื้นบ้านมีทั้งหมด 52 คน กลุ่มตัวอย่างอื่น ๆ ที่สัมภาษณ์มีทั้งหมด 168 คน กลุ่มตัวอย่างที่สังเกตอย่างมีส่วนร่วมเป็นกลุ่มประชากรของทั้ง 2 ตำบลที่ศึกษา

2.2 การสัมภาษณ์ ผู้ให้ข่าวสำคัญ (key-informant interview)

2.3 ผู้วิจัยได้ใช้เทคนิคในการสัมภาษณ์ การสัมภาษณ์จะใช้การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการในลักษณะการพูดคุยทั่ว ๆ ไปกับประชาชนในชุมชนส่วนการใช้การสัมภาษณ์

แบบเป็นทางการจะใช้กับข้อมูลที่แน่นอนของทางราชการ หรือข้อมูลที่เป็นตัวเลขเชิงปริมาณ บางอย่างเท่านั้น

2.4 การเก็บประวัติชีวิต (Life history) โดยจะศึกษาถึงชีวิตของหมอยาที่ศึกษา อย่างละเอียด

2.5 การใช้วิธีการถ่ายภาพ ซึ่งใช้บันทึกสภาพสิ่งแวดล้อมทางกายภาพซึ่ง มนุษย์สร้างขึ้น เช่นบ้านเรือนสิ่งของเครื่องใช้ ฯลฯ รวมทั้งบันทึกสภาพความเป็นอยู่และเหตุการณ์ซึ่งกฎเกณฑ์ทางสังคม ในชุมชนและเหตุการณ์อื่น ๆ ต้องการให้เห็นภาพชัดเจน

2.6 การวาดลวดลายเส้นจะใช้ในการวาดแผนที่หรือสภาพโดยทั่วไป หรือ เส้นทางคมนาคมต่าง ๆ ภายในชุมชน รวมทั้งการบันทึกระบบเครือญาติของผู้ที่อยู่ในชุมชน

2.7 การใช้เทปบันทึกเสียง จะใช้ในกรณีของการบันทึกเสียงสวดอ้อนวอนของผู้ ทำการรักษา รวมทั้งบันทึกคำที่เป็นคาถาหรืออื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องวิจัยหรือการใช้บันทึกเสียงของ ผู้ให้ข่าวสำคัญด้วย

2.8 Holistic Approach โดยจะศึกษาถึงสภาพทั่วไปของชุมชนลักษณะทาง สังคมวัฒนธรรมและการดำเนินชีวิตของประชาชนทั้งหมดในชุมชน

การวิเคราะห์ข้อมูลหลังจากได้รวบรวมข้อมูลโดยวิธีการต่าง ๆ ข้างต้นแล้วจะนำข้อมูล ทั้งหมดมาผสมผสานกันตามแบบอย่างของการวิจัยมนุษยวิทยาโดยการนำมาเรียบเรียงตาม โครงเรื่องที่ได้แบบอย่างมาแล้ว จากนั้นจะทำการสรุปวิเคราะห์เนื้อหาต่าง ๆ ตามที่ปรากฏใน แต่ละบทและนำมาสรุปวิเคราะห์ข้อมูลทั้งหมด